

М. Мәһәмдинов, Г. Садирова, С. Қутәмова

ӘДӘБИЙ ОҚУШ

2-қисим

Үмумий билим беридіған мектепниң
2-синипи үчүн дәрислиқ

2

Қазақстан Жумырийитиниң Маарип министрлиги
тәвсийә қылған

Алмута «Атамұра» 2022

УДК 373.167.1
ББК 83.3 (5 Уйг) я71
М 37

*Дәрислик Башлангуч билим бериш сәвийесиниң
1–4-сүнниллирига бегишланган «Әдәбий оқуш» пәниниң
чылгылык оқуш программасыга мұвақиқ тәйярланды.*

Шәртлік бөлгүләр:

	– Дилбәр		– Іасан
	– йеңи дәрис		– жұп билән иш
	– тиңшашылдар		– топ билән иш
	– ейтіндерлар		– йеңи әхбарат
	– оқуцалар		– издининдерлар
	– йезиңдерлар		– лугөт

Мәһәмдинов М. вә б.
М 37 Әдәбий оқуш: Умумий билим беридиган мәктәпниң 2-сүннипі
үчүн дәрислик, 2 қисимлық / М. Мәһәмдинов, Г. Садирова,
С. Қутәмова. – Алмута: Атамұра, 2022. – 112 бет.

ISBN 978-601-10-0163-2

ISBN 978-601-10-0164-9 (2-қисим)

ISBN 978-601-10-0164-9 (2-қисим)
ISBN 978-601-10-0163-2

© Мәһәмдинов М., Садирова Г.,
Қутәмова С., 2022
© «Атамұра», 2022

ТЕНИ САҚНИҢ – ЖЕНИ САҚ

Тонушимиз

- тән сақлық тоғрилиқ мәтінләр билән;

Үгинимиз

- мәтіндики қәһриманларниң иш-ћәрикитиге, миңәзиге пикир билдүрүшни;

Үгинишкә тиришимиз

- ћәрхил мәнбәләрдин әхбарат телишни.

49

АЛИЙӘМНИҢ ЧУШИ

– Келиңлар, бир-биrimizgə күлүп қарайли. Мошу пәйттә силәрниң диққитиңларни немә жәлип қилди?

– Чишлар.

– Сән чишиниң қандак күтисөн?

– Мошу соални балиларға қояйличу.

1. Мәтинни раван оқуңлар.

Алийәмниң чүши

Алийәм бүгүн уйқусидин әтигөн оханды. Бирақ көзини ачалмай, узақ ятты. Бир чағда көргөн чүши есигө чүшти. Чүшидө қешига қолиға бирнәччә күндин бери алмайватқан өзиниң Чиш щёткиси көлди. Бир чағда у тил қетип, сөзлөшкө башлиди.

– Алийәм, – деди у силиқ үн билән, – мән сени сегинип жүримән. Мени қолуңға алмиғиниңға қанчә күн болди? Күндө әтигөндө күлүп саламлишип, кәктө «Хәйирлик түн!» дәп чишиниң тазилап бәргүм келиду. Мән сени яхши көримән. Сениң чишлириңниң сақ вә аппақ болғинини халаймән!

Шундақ дегөн бойи Чиш щёткиси Алийәмгө қолини шилтип, көздин ғайип болди.

Чүшини қайтидин көз алдидин өткүзгөн Алийәмгө өзиниң хелидин бери чишини тазилимиини ядига чүшти. Алийәм орнидин жүгрөп турдидө, жуюнидиган бөлмігө кирди. Тәкчилики Чиш щёткисига қариди. У өз орнида туриду. Йенида һәмрайи – чиш пастисиму бар. Хошал қарап:

– Салам, достум! – деди Алийәм.

Жұм-житлиқ. Бирақ хошаллиғи ениқ көрунүп туриду. Сөлдин кейин өзиниң немә иш билән шүғуллинидигини ядига чүшкән Алийәм көтиреңгү кәйпиятта чишини тазилашқа киришти.

(«Балдырган» журналидин)

2. Чиши бузидиган ағриқ бар. Бу қайси ағриқ? (Кариес).

Бу ағриққа дучар болмас үчүн, қайси қаидиләрни өстө тутуш керек?

Күнигө 2 қетим чиши тазилаш;

Дурус тамақлиниш;

Чиши вақтида дохтурға көрситиш.

3. «Пайдилиқ вә пайдисиз» оюнини ойнаңлар. Чишқа пайдилиқ вә пайдисиз озуқ-түлүккләрни ейтиңлар.

Тепишишмақ

Оттuz икки ағинә бир камада яшайду,
Ишқа чүшсө яндишип, биллә күрөш башлайду.

4. Тепишишмақниң жағавини тепиңлар.

50

ТАЗИЛИҚ ВАСИТИЛИРИ

- Шеирларни һиссиятлиқ оқуылар.

Лөңгәм

Жәмшит Розахунов

Орнуң сениң һемишәм Сәхәр туруп жуюнуп,
 Үз жүйгүчниң қешида. Үз-көзүмни етимән.
 Саламәтлик сақлашниң Тамақлинип, мәктәпкә
 Турған сәнғу бешида. Достлар билән кетимән.

Туюлисән сән маңа
 Паклиқни хас көргәндәк.
 Таң атқанда үзүмни,
 Әлгә ечип жүргәндәк.

Чиш щёткиси билән Чиш

Аблиз Һезимов

Чиш бағрини тар қилип,
 Чиш щёткини хар қилип,
 Йозурумдин кәт дәпту,
 Сән әмәс илпәт дәпту.
 Чиш щёткиси рәнжигәч,
 Чиш болмиғачқа дилкәш.
 Пешини бир қеқипла,
 Чиштин қапту кетипла.
 Болмиғачқа Чиш щётка,
 Тазиланмай сутка-сутка,
 Аста-аста сарғийип,
 Чиш қаптидәк ағрип...

- Тазилиқ сақлаш васитилиригә йәнә немиләр кириду?

51

ӘҢ ЧОҢ БАЙЛИҚ

1. Мәтінни раван оқуңлар.

Әң чоң байлиқ (Түрк хәлиқ өтчиги)

Өткән заманда бир яш жигит өзиниң намрат наятиға рази болмай, дайым шикайәт қилип жүридекөн.

– Өгәр мениңда наһайити нурғун байлиқ болған болса, қандақ яхши болар еди! У вақитта мән хошал-хорам жүрәттим, – дәп арман қилидекөн.

Бир күни униң өйиниң йенидин өтүп кетип барған һұнәрвән бовай яш жигитниң әйнә шу налисими аңлат қапту вә жигиттин сорапту:

– Немигә шунчә кайийсөн? Сениңдә наһайити нурғун байлиқ барғу!

– Мениңдә нурғун байлиқ барму? – һәйран қапту яш жигит. – Қени у байлиқ?

– Сениң көзлириң. Әң болмиғанда, бир көзүңгө қанчилик байлиқ алған болаттиң? – сорапту бовай.

– Яқ, яқ! – қорқуп кетипту яш жигит. – Ңечқандақ байлиққа мән көзүмни бәрмәймән.

– Бопту, – дәпту бовай, – ундақ болса, бир қолуңни чепип бәргин, орниға наһайити нурғун алтун алисөн!

– Яқ! Ңечқандақ алтунға мән қолумни бәрмәймән, – дәпту яш жигит.

– Өзәңниң наһайити бай екәнлигигө әнди көзүң йәткәндү? – дәпту һұнәрвән бовай. – Шундақ болса,

неманчыла шикайәт қилисөн? Маңа ишәнгинки, инсанниң өң choң байлиғи, бу – саламәтлик. Уни нечқандай байлиққа сетивелишқа болмайду! – дәпту hұнәрвән бовай вә өз йолиға раван бопту.

2. Немишкә саламәтликни өң choң байлиқ дәймиз?

3. Чөчәкни ролъларға бөлүп оқуңдар.

4. Мәтингө асаслинип, «Тени сақниң – жени сақ», «Сақ тәндә – сағлам әқил» дегендеген мақалларни чүшәндүрүп көрүңдар.

5. Өйдә саламәтликкә айт мақалларни издәп тепип, дәптириңларға йезип келиңдер.

Намрат – көмбәгөл, гадай.

Шикайәт құлмақ – өризө құлмақ.

Тени сақ адәм – тәбиәтниң өң қиммәт мевиси.

T. Карлейль

Тепишмақлар

1. Иккиси көриду, иккиси аңлайду,
бири тинмай сайрайду.

2. Тәг десәм, тәгмәйду,
Тәгмә десәм, тегиду.

6. Тепишмақларниң жававини тепиңдер.

52

ӘЙНӘК АЛДИДА

- Шеирни ниссиятлиқ оқуылар.

Әйнәк алдида

Жәмшият Розахунов

Таш әйнәктин Ңевулла
Көрүп қалди өзини.
Туруп қалди шуңлашқа
Алалмастин көзини.

Әйнәктики «балиға»,
«Уят, уят» қилди у.
«Жүймапсәнғу үзүңни» –
Дәп су елип көлди у.

Көп өтмәстин әйнәкни,
Жуюшқа у башлиди.
Бирақта шу «балинин»,
Пакизлиғи ашмиди.

- Ңевулла таш әйнәк алдида немишкә узак туруп қалди?

- Әйнәк балиға немә деди?
- Ңевулла немини жуюши керәк еди?
- Ңевуллинин пакизлиғи немишкә ашмиди?
- Шеирни ядқа елиңлар.

53

ҚАНДАҚ ЖУЮНУШ КЕРƏК?

1. Мәтинни раван оқуңлар.

Қандақ жуюнуш керəк?

Бир күни бизниң синипқа дохтур келип, оқуғучиларниң тазилигини тәкшүрүди. Шуниндин кейин:

– Балилар, силәрниң синипиңларда айрим оқуғучиларниң тазилиғи интайин начар. Бәзибир оқуғучиларниң чечи, тиймақлири өскөн, көйнеклиригө сия тегипту. Оқуғучи таза болуши керəк.

Құндә әтигәнлиги вә кәchtə жуюнуп жүрүңлар.

Әң алди билән қолуңларни, кейин үзүңларни, боюн, қулақлириңларни жуюңлар.

Чишиңларни һәр күни өз щёткаңлар билән тазилашни адәткә айландуруңлар. Жүюнуп болғандын кейин, таза лөңгө билән үз-қолуңларни яхши сұртуңлар. Чач, тиймақлириңларни өстүрмәй, елип жүрүңлар, – дәп өқил ейтти.

(«Ғұнчә» журналидін)

2. Дохтурниң мәслихитини өз сөзүңлар билән достлириңларға йәткүзүңлар.

3. Шеирни һиссиятлиқ оқуңлар.

Икки қолниң достлуғи

Аблиз Һезимов

Кетипсән дәп кирлишип,
Чин көңүлдин бирлишип.
У қол жуйди бу қолни,
Бу қол жуйди у қолни.
Андин кейин чекишип,

Бир-бисигә бекишип,
Иккимизгә ортақ дәп,
Уят бекар тұрсақ дәп.
Қилишип достлук сөзни,
Жүйди пакиз үз-көзни...

4. Тазилиқ тоғрилиқ қандақ мультфильм көрдүңлар?
Сөзләп беріңлар.

5. Тазилиқ сақлаш васитилириң намлирини дәптириңларға йезивелиңлар.

54

БИЗНИҚ ПӘРҢАТ

1. Шеирни һиссиятлиқ оқуңлар.

Бизниқ Пәрңат

Абдукерим Ғәниев

Қандақ дәрис болмисун, Чаңғу тейилиш сайларда –
Пәрңат бәкму сөйиду. Әң сөйүмлүк оюни.
Тәнтәрбийә дәрисин Тинмайду қиши айларда,
Қевәт яхши көриду. Дайым тавлар бойини.

2. Тест соалиға жағап беріңлар.

• Мәктәптә қайси пәнгө бағлиқ саламәтлик чи-
ниқиду?

- А) математика;
- Ә) тәнтәрбийә;
- Б) музыка;
- В) дуниятонуш.

55

АТА ВӘСИЙИТИ

1. Мәтінни раван оқуңдар.

Ата вәсийити

Сансызбай Сарғасқаев

Нуртаснің көңли һечқачан өзигө қанаәтләнгөн әмәс. Униң сәвәплири көп. Синипдаш құрбилириниң бойи егиз, тән қурулуши толук, көзи булақ, бурни қаңша, миҗәзи туюқ. Өзигө-әзи: «Мениң боюм немишкә Серикниң бойи охшаш узун әмәс, көзүм немишкә йоған әмәс?» «Мән немә сәвәптин қаңша бурунлуқ әмәс?» «Мән немишкә Алмастәк көп балилар билән арилишиб, очуқ сөзлишиб кетәлмәймән?» дегендеге охшаш соалларни қоюп, жағавини тапалмай, аваричилиққа чүшиду. Вакит өткөнсири, балилардин бөлүнүп, өз алдига журидиганни чиқарди. Нуртаснің бу һәриkitini көргөн дадиси:

– Нуртас, ахирқи чағларда өзгирип көттиң. Ағрип жүрәмсөн? Яки башқа сәвәплири барму? – дәп соригандиму, сир бәргини йоқ.

Бойини, тән қурулушини яқтурмиғанликтин, өмүр сүрүшкә дегендеген хуштарлигimu азайғандәк...

2. Нуртаснің ойига болған көзқаришиңдар қандақ?

...У бир күни кочида келиветип, икки әр кишиниң шәрәт билән бармақлирини қозғап, өз ара сөзлишиб, құлұмсирәп турған хошаллик пәйтитиң көрди. Тәписидин бири су куювәткәндәк, тени титрәп көтти. Һәйран қелип қарап қалған екән, униң ойини:

– Балам, уларға немигө шунчә тикилип қарашатисөн? – дегөн аваз өриксиз бузуветти. Қариса, ақ сақаллық бовай йениига келип турған екән.

– Адәмләр тилсизму бир-бирини чүшинип, хошал-хорам болидекән. Мошундақму өмүр сүридиғанлар бар екәнғу, дәп һәйран болуп туrimән, – деди бовайға көз ташлап.

– Іәрким наятқа кәлгәндін кейин, өмүр сүрүшкө һоқуқи бар, балам. Уларму биз охшаш тамақлиниду, адәмләр билән арилишиду, әмгәк қилиду. Уларни мәхсус оқутидиған мәктәпму бар. Шу йәрдин дәрис алиду. Мана мәнму Улук Вәтән урушиға қатнишип, Вәтәнни қоғдаш йолида бир қолумдин, бир путумдин айрилдим. Қан мәйданида течлиқ өмүр үчүн, балиларниң бәхти үчүн күрөштүк, һәтта қанчилик адәм шу йолда женини қийди. Елимгө тирик қайтқинимға хошалмән. Сөвәви, елимниң течлиғи, бәрикити билән мәйрими, балилиримниң, нөврилиримниң қизиги билән утуқлирини көргөн мана мән бәхитлиkmән. Өмүрни сөйүш керәк, – деди бовай.

Нұртас баятин бери байқимиған екән, бовайниң бир қоли, бир пути йоқ екән.

У мошу вақиәдин кейин өзиниң камчилиқлириға номуслинин жүргининг өзи уялди...

3. Бовай «өмүрни сөйүш керәк» дегөнни немә үчүн ейтти? Мошу сөзләрниң мәнасини қандақ чүшинисиләр?
4. Мәтинни қандақ давамлаштурған болаттиңлар?
5. Мәтинни тәкрапар оқуп, мәзмунини сөзләп беріңлар.
6. Муәллимниң ярдими билән мәтинниң ахирқи жүмлисими тәһлил қилиңлар.

56-57

АЛТУН БЕЛИҚ

1. Мәтинни раван оқуңлар.

Алтун белиқ

Мадыхат Төрежанов

Откән заманда бир кәмбәғәл яшапту. Униң кичик балилири көп екән. Құнләрниң бир күни бу киши ағрип қалиду. Нурғун тевиiplарға көрүнүпту. Іечким уни давалалмайду. Іаяттин үмүти үзүлгән кәмбәғәл узак сәпәрдин һерип-ечиp, бир бовайниң өйигө меһман болуп чүшиду. Бовай меһманни иллик қарши елип, барини алдига қойиду. Кәмбәғәлдин һал сорайду. У өзиниң дәрттә жүргинини, униңға дава тепилмиғинини ейтиду.

Бовай бираз олтириp:

— Мошу йәрдин бир тәвлүк арилиқта чоңқур көл бар, шу көлдики белиқниң шорписи сениң ағриғиңға шипа болиду, — дәпту.

Кәмбәғәл хошал болуп кетиду. Бир тәвлүк жүрүп, чоңқур көлгө келиду. Үч күн белиқ тутуш билән болиду. Белиқ илинмайду. Бир күни әтигән туруп қариса, торға кичигирәк белиқ чүшүпту. Челигигә селиватқанда, униң Алтун белиқ екәнлигигә көзи чүшүпту.

«Бу көлниң белиги алтун болидекәндә. Шуниң үчүн хасийәтлик белиқ дәрткә шипа болуши мүмкін», — дәп ойлиди кәмбәғәл.

Белиқ тил қатти:

— Мән бириниң ялғузи едим. Ата-анам қашшап қалидиғу, — дәп зарлашқа башлиди.

2. Силәр кәмбәгәлниң орнида болсаңлар немә қилған болаттиңлар?

...Кәмбәгәлниң белиққа меһри чұшұп, суга қоюп бериду.

«Гунасиз ялғузни зарлитип сақайғичә, өйгә берип, әжәлгә баш егимән», — дәп ойлас, өйигә қайтмақчи болиду.

Шу чағда көлдин бир йоған Алтун белиқ чиқип келиду.

— Իәй, адәмзат, — дәйду байиқи Алтун белиқ. — Сән меһрибан, ақ көңүл жән екәнсән. Мениң көзүмниң қаричуғи, ялғузумни әжәлдин қутулдурдуң. Мән сениң қәриздариң болуп қалмай, үч тилигиңни ейт, орунлай.

**3. Силәр Алтун белиқтин қандақ тиләк сориган болар
едиңлар?**

– Биринчи тилигим – тенимгә саламәтлик бәр, –
дәйду көмбәғәл.

Белиқ:

– «Тән сақлиқ – зор байлиқ», – дәйду.

– Иккінчи тилигим – ақ көңүл, адил нийәт
бәр, – дәйду.

Белиқ:

– «Ақ көңүлниң ети өчмәс, тони – тозумас», –
дәйду.

– Үчинчи тилигим – өйдә сөйүмлүк балилирим
бар, шуларға тағдәк тәләп бәр, – дәйду көмбәғәл.

Белиқ:

– «Тәләпчанға нур яғар», – дәйду.

**4. Көмбәғәл немә сәвәптин биринчи тилигигә тән сақ-
лиқ сориди дәп ойлайсиләр?**

**5. «Адил нийәт» дегәнни қандақ чүшинисиләр? Неми-
шкә көмбәғәл иккінчи тилигигә адил нийәт сориди?**

**6. «Тағдәк тәләп» дегәнни қандақ чүшинисиләр? Көмбәғәл немишкә үчинчи тилигигә тағдәк тәләп сориди
дәп ойлайсиләр?**

...Көмбәғәл дәрттин айрилип, өйигә келиду.
Адил өмгәк қилип, иши алға бесип, дөлити өсүшкә
башлайду. Балилириниң бири – нахшичи, иккін-
чиси – күйчи, үчинчиси зәргәр болуп әр йетипту.

Униң бир бай хошниси болған екән. Ума ағ-
риққа дуч болуп, жұдәшкә башлайду. Бай көм-
бәғәлниңму ағрип, униң данишмәнгә берип сақай-
финини есигә елип:

– Сөн ағриғиңдин қандақ сақайдың? – дәп сорайду. Ақ көңүл кәмбәрғәл йошурмай, болған вақиәни ейтип бериду.

Бай бир тәвлүк мәңип, чоңқур көлгә келиду. Көлгә тор ташлап, күнигө үч рәт қараш билән болди. Белиқ илинмайду. Бир күни әтигөн туруп торға қариса, кичик Алтун белиқ чүшкән екән. Бай Алтун белиқни көрүп, хошал болди. Белиқни челигигә селип, торни қайтидин ташлап қойиду.

Белиқ:

– Мән бириńиң ялғуз қизи едим. Ата-анам зарлап қалидиғу, – дәп йелинишқа башлайду.

– Торға башқа йоган алтун белиқлар чүшсә, сени бошимтимән, – дәйду бай.

Шу чағда көлдин бир йоган Алтун белиқ чиқип келиду.

– Һәй, адәмзат, – дәйду Алтун белиқ, – сөн таш жүрәк жан екәнсөн, ялғузумни бошат. Униң неса-вига үч тиләк ейт. Шу тилигиң орунлиниду.

Бай белиқни суға қоюветип, үч тилигини ейтишқа башлайду:

– Бириńчи тилигим – тәңдиши йоқ байлиқ бәр.

– Рәһимсиз миндин рәһимлик бири артуқ, – дәйду белиқ.

– Иккинчи тилигим – балисиз едим, мону байлиққа егә болидиган әқүлсиз болсиму бир оғул бәр, – дәйду бай.

– Худайим бала бәрсүн, бала бәрсә, инсан бәрсүн, инсан бәрмисә, бир-бирләп аливәрсүн

деген, у есиндин чиқса, бала болсун, – дәйду белиқ.

– Учинчи тилигим – өзәм билмәйдиган дүшминим көп, шуниң исмини ата, – дәйду.

– Сениң дүшминиң – дунияхумарлиғиң, ач көзлүгиң, – дәйду белиқ. Байниң тилиги орунлинип, дөлити ташқан бай болиду. Аяли бошиниду. Бирақ саламәтлик тиләшни унтуғанлиқтін, бай шу ағриғидин сақаймай, дуниядин өтиду. Байлигиниң қизиғини көрәлмәйду.

Оғли өзи тилигәндәк әқисиз болуп, дадидин қалған байлиққа егө болалмай, чечип ташлайду.

7. «Рәһимсиз миңдин рәһимлик бири артуқ» дегөнни қандақ чүшинисиләр?

8. Немә үчүн белиқ «Худайим бала бәрсун, бала бәрсө, инсап бәрсун» дегөн мақални байниң есигө салди?

9. Байниң бәхитлик болалмиғини, байлиғига егө болалмиғининиң сәвөви немидө дәп ойлайсиләр?

10. А) Йорун вақит қәдрини билмәс,
Өткөн вақит қайтип кәлмәс

Б) Яхши сөз ташни ярап,
Яман сөз башни ярап.

Б) Яхшиниң шарапити тегәр,
Яманниң – касапити, –

дегөн мақалларниң қайсиси мәтингө мас келиду? Шу мақалларни дәптириңларға көчирип йезиндер.

58

ХУЛАСӘ ДӘРИС. БИЗ НЕМИНИ ҮГӘНДҮК?

1. Ыңберир топ саламәтликкө зиянлик йемәкликиң мәндеринің рәсимиини сизип, қоғданылар.

2. «Тапқурлар клуби». Тепиши мақларниң жағавини тапиңдар.

Көрүнүши зәп чирайлық,
Қызыл, йешил болиду.
Өгөр тутсаң қолуң билән,
Ечишиду, көйиду.

Тогригичә жиглайсөн,
Әжәп яман аччиғи.
Униңсиз нечбир таам,
Мүмкүн әмәс пишмиғи.

Бир мәңизи қызыл уениң,
Иккинчиси сериқтур.
Хам йесиңиз әгөр уни,
Бәкму аччиқ, қериқтур.

Өзичө у «модикәш»,
Қәвәт-қәвәт кийиду.
Мәйли қанчә иссик болсун,
Йешингүси кәлмәйду.

Худди қаққан қозуктөк,
Беши йәрниң қойнида.
Арман қиласар кечә-күндүз,
Тошқан уениң койида.

Бараңлиқта саңгилап,
Сапақ-сапақ болиду.
Шамалдитип қурутсииз,
Киш-миш болуп қалиду.

Қизилмиилик дәптекөн,
Бурун өткөн заманда.
Хам сәй қилип йәптекөн,
Қизирип хоп пишқанда.

Рәңги йешил, тени тикөн,
Муздәк судин чиққандәк.
Бовам hәр жил терииду,
Баһарда тартип чөнәк.

3. Рәсимгө қарап, мәтин түзүңлар.

УРП-АДӘТ ВӘ ЕФИЗ ӘДӘБИЯТИ

Тонушимиз

- урп-адәтләр вә ефиз иҗадийити: мақал-тәмсилләр, тәпишмақлар, нахша, ләтипә, чөчәкләр билән;

Үгинимиз

- хәлиқ өфиз иҗадийитиниң түрлирини;
- тәпишмақларниң җававини тәпишни, өз алдиға тәпишмақларни түзүшни;

Үгинишкә тиришимиз

- чөчәкләрниң мәзмүнини толуқ сөзләп беришни;
- чөчәк қәһриманлириниң сиртқи қияпитини, қиликлирини селиштурушни.

59

УРП-АДӘТЛӘР

1. Мәтинни раван оқуңлар.

Физалинишқа бағлиқ урп-адәтләр

Ата-бовилиримиз тамақ ичишниң алдида вә униңдин кейин қоллирини жуйған. Улар қоллирини жуюп болуп, лөңгө билән сұртмәй, силкисә яки қолидики суни әтрапидикиләргө чачса, нарам болиду, йәни өйдин бәрикәт кетиду дегән. Шундақла қолни силкигәндә яки суни чачратқанда, униң кири тамақниң үстигө чүшүп көтсө, уни ярамсиз қилип, ичишкә болмайдекән. Қол жуйғанда, адәмләрниң бир-бири билән су талашқинини яманлиқниң бәлгүси дәп несаплиған.

Тамақ ичишниң алдида тамақни дәстиханға чапсанирақ қоюшни тәләп қилип, қошуқ яки чока билән дәстиханни яки униң үстидикі қачакомучларни уруп тарақлитишни, қошуқни яки чокини әтрапида олтарған адәмләргө тәңләп сөзләшни вә көпчилик үчүн оттуриға қойған легендіки тамақни қошуқ яки чока билән илғап йейишни өски адәткә ятқуздыған.

Дәстихан үстидә ағиз-бурнини қоли яки қол яғлиғи билән тосап чүшкириш яки йөтилиш – өдәпликниң бәлгүси.

2. Физалинишқа бағлиқ чонлардин йәнә қандақ рәсим-қаидиләрни аңлидиңлар?

23

60

ЕГИЗ ӘДӘБИЯТИ ДЕГӘН НЕМӘ?

1. Мәтинни раван оқуңлар.

Хәлиқ егиз ижадийити дегән немә?

Қедимий заманларда, адәмләрниң техи йезик-тин хәвири болмиғанды, бир талантлық киши өзиниң бала-чақиси үчүн сехирлик вақиә – чөчәк ойлап тепипту. Бу һәммисигө бәк йеқип кетипту. Уни ядидатуп, бир-биригә ейтишқа башлатту. Йәрбір ейтқучи өзиниңкини қошуп, йеци қәһри-манлар пәйда болди. Шундақ қилип, чөчәклөр бизниң дәвримизгічә йетип көлгөн.

- Кимни чөчәкниң муәллипи дәп аташқа болиду?
- Демәк, уларни көп адәмләр ойлап тапқан.

Чөчәкләр, мақал-тәмсилләр, тепиш-мақлар, қошақлар хәлиқ егиз ижадийитидур.

Қедимий заманларда буларни хәлиқниң талантлық кишилири яратқан. Улар егиздин-егизға, бир кишидин иккінчи кишиигө, өвлат-тин-өвлатқа өтүп көлгөн. Шуниң үчүн биз чөчәк, мақал-тәмсил, тепишмақ, қошақларниң муәллипи хәлиқниң өзи дәймиз. Улар бизниң нутқимизни көркәм, еник қилиду.

Дәрәқ мевиси билән қиммәт, адәм – әмгиги билән

Авал ишлә, андин ойна

3. «Авал ишлә, андин ойна» мақали билән аяқлиши-
диган мәтин ойлаңдар.

4. Мәктәп китапханисидин «Үйғур хәлиқ мақал-
төмсиллири» китавини төпиңлар.

5. Дәптириңларға әмгәк тоғрилиқ бирнәччә мақал
йезивелиңлар.

Көз қорққақ, қол батур.

Көп сөзлигөн көп адишиду.

Сөзниң пишиги яхши,
Ашниң – иссиғи.

61

БАЛИЛАР ФОЛЬКЛОРИ

- Мәтингни раван оқуңлар.

Бовақ вә нарәсидиләрни күтүш, тәрбийиләш поэзияси

Балилар фольклориниң асасий жанрлириниң бири – «әлләй нахшиси». Кичик балини биз әлләй дәп атаймиз. Демәк, шуларға беғишлиңган нахша дегендө мәна келип чиқиду. Буни бәзи-дә «Бөшүк нахшиси» дәпмұ атайду. Ана бу нахша арқылы өзиниң һис-түйгүсіні, арзу-арманлирини изһар қилиду. Балини ухлитишқа уруниду.

Ухла, балам, әлләй-әлләй,
Көз жум, балам, әлләй-әлләй.
Яман көздин нери бол, әлләй-әлләй,
Яман сөздин нери бол, әлләй-әлләй.
Сақ-саламәт, сағлам өс, әлләй-әлләй,
Толсун бәдиниңгә күч, әлләй-әлләй.
Қолумизға қол болғин, әлләй-әлләй,
Путумизға пут болғин, әлләй-әлләй.
Бала кәлмисун қешиніңға, әлләй-әлләй,
Дөләт қонсун бешиңға, әлләй-әлләй.

(«Балилар егиз әдәбияти» китавидин)

- Қайси сөзләр ухлитиду? Мәтингдин тепиңлар.
- Бөшүк нахшисини дәптириңларға йезиндер.

Фольклор – хәлиқ еғиз ижадийити.

62

БӨШҮК НАХШИСИ

1. Шеирни дикқат билөн тиңشاңлар.

Бөшүктө ятар

Кесамдин Исламов

Мән назир алтө яшта,
Укам мениң бир яшта.
Мән бөшүктө ятмаймән,
Каривәттө ухлаймән.

Укам бөшүктө ятар,
Укам бөшүккө патар.
Тәвәткәндә жиглиmas,
Тәвәтмисәң, ухлиmas.

Аңа дәймән:
– Жұм ухла,
Кәлсө-кәлмәс жиглима.
Маңа охшаш тоң болғин,
Каривәттө ухлигин.

2. Шеирни ядқа елиңлар.

3. Апа-момилириңлардин бөшүк нахшилирини сорап
биливелиңлар.

Тепишмақ

Икки яққа чайқилип,
Арами йоқ күн-түни.
Гөдәклөрни ухлитип,
Өзи билмәс уйқини

(Б...к)

ИСИМ ҚОЮШ МӘРАСИМИ

1. Мәтинни оқуңлар.

Исим қоюш мәрасими

Бу өз алдига өнъәнивий мәрасим болуп көлгөн. Болупму балиға яхши исим таллаш – ата-ана, бова-момиларниң муһим вәзиписи. Чүнки пәрзәнт немишәм өзигә қоюлған хасийәтлик исим билән чақирилиду һәм атилиду. Үндін ташқири, бовақни әркіләткәндә, оғул болса: «пахлиним, қозам, ...» вә қиз болса: «гүлүм, мончиғим ...» дәп әркілитетиду.

Молла бовақниң исмини немигө келишкенини аилидин сорайды. Өйниң төригө селинған жәйнамазда қиблигә қарап, бовақниң баш тәрипини авал сол қол тәрипигө қаритип билигигө алидудә, оң қулиғига өзан ейтип, «сұв» дәйду. Новәттә бовақниң бешини оң биләккә алидудә, йәнә өзан ейтип, сол қулиғига «сұв» дәйду. Андин кейин:

«Асмандин чүшкөн мубарәк исмиңиз ... болди!» – дәп жәйнамаз үстигә қоюлған тәһийигө домлитиду вә яңливаштын бовақни алидудә: «Қутлук исми мубарәк болғай!» – дәп уни атисига яки анисиға бериду. Һәрқайси бовақниң ата-анисини бала исми билән тәбрикләйду. Шунинң билән исим қоюш мәрасими аяқлишиду.

2. Исмиңлар қандақ мәна аңлитиду? Билип келиңлар.

64

ЛӘТИПИЛӘР

Күчлүк һөжүййә, өткүр күлкә арқи-
лиқ адәмләрни яман ишларға нәпрәтлән-
дүрүп, яхши ишларға үндәйдиган, өдәп-өх-
лаққа үгитидиган хәлиқ еғиз иҗадийитиниң
бир түри ләтипә дәп атилиду.

Исмиңдин билдим

Өпәндениң өйигө бир тонуши
кәлсә, Өпәнди өйидә йоқ екән. Тону-
ши Өпәндениң ишигигө «Ешәк» дәп
йезип қоюп кетипту.

Әтиси Өпәнди тонушини базар-
да учритип:

- Ағинә, ахшам өйгө берипте-
кәнсән, мән йоқ болуп қаптимән, – дәпту.
- Нәдин билдиң? – дәп сорапту тонуши.
- Ишигимгә йезип қойған исмиңдин билдим, –
дәп жавап берипту Өпәнди.

Тонуши Өпәндениң ишигигө «Ешәк» дәп язғинида
кимни нәзәрдә тутқан еди? Өпәнди тонушини қандак
баплиди?

Үч хил мәхлүқниң озуғы

Падиша Өпәндени ләт қылмақчи болуп, ордиға
чақыртипту вә бир тәңгә пул берип:

- Бу пулға бирла нәрсә сетип өкәлгин. Ү үч
хил мәхлүққа озуқ болидиган болсун, – дәпту.

Өпөнди базарға берип, йоған бир қоғун әкөпту вә қоғунни падишаниң алдига қоюп:

– Бу қоғунниң гөшини өзиңиз йәң, шапиғини ешигиңиз йесун, уруғини тохулирицизға бериң. Үч хил мәхлүқ тәң тойисиләр, – дәпту.

1. Падиша Өпөндіни ләт қилиш мәхситигө немишкә йетәлмиди? Нәсирдин падишани қандақ ләт қилди?
2. Нәсирдин Өпөндидін башқа ләтипиләр қәһриман-лиридин йәнә кимләрни билисиләр?
3. Молла Зәйдин, Сәләй Чаққан дегөн кимләр? Улар тоғрилиқ қандақ ләтипиләрни оқудыңлар?

Мәхлүқ – адәм вә пүткүл жəніварларниң умумий нами.

Ләт қилмақ – иза тартқұзмақ.

Өпөндіниң мәслиһити

Өпөндіниң даңқини аңлиған киши келип:

– Өпөнди, дунияда нурғун ишларға дуч көлдим, қайсисини унтуп, қайсисини ядимда сақлашни билмәй қалдим. Бир мәслиһет бериң, – дәпту.

– Бу дунияда башқа кишидин көргөн яхшилиғиңиз болса, өлгічә есициздә сақлаң, башқыларға қылған яхшилиқлирициз болса, уни дәрру ядииздин чиқирип ташлаң! – дәп жағап берипту Өпөнди.

Дәрәк учидики йол

Мәһәллидики бир топ бекарчи балилар Нәсирдин Өпөндіниң келиватқинини көрүп, униң өтүгини елип қечип, ахмақ қилип ойнимақчи болушупту.

Өпөнди йеқин келиши билән, балиларниң бири Өпөндигә:

– Өпөнди, өву көк терекниң учыда кәптәр бачкилири бар екән. Бизгә елип бериңа, – дәпту.

Өпөнди бу балиларниң бәтқи-лиқлигини билгөчкә, уларниң мәхситини аллиқачан пәмләп бопту вә «болиду, балилирим», дәпла бәлвегини чиң тартип, өтүгүни йешип белигө қистуруптуда, дәрәққә ямишишту.

Балилар һәйран болуп:

– Өпөнди, өтүгүцизни еливалғиниң немиси, қоюп қоюң, сиз чүшкічә сүртүп қояйли, – дейишишту.

– Болди, – дәпту Өпөнди, – өгөр дәрәқниң учидин йол чиқип қалса, шу йол билән кетәймекин дәймән, – дәпту.

1. Жұқуридики ләтипиләрни оқуғанда, немишкә күлдүңлар? Қайси құрлар силәрни құлдүрди?

2. Нәсирдин Өпөндини тапқур, сөзгө чевәр, назиржа-вап, пәм-парасәтлик дейишкә боламду? Немишкә?

3. Иккинчи ләтипидики Өпөндиниң жағавини дәптириңларға көчирип йезиңлар.

Бәтқиلىқ – қилифи сәт.

Бачка – кәптәрниң учум болмифан балиси.

Пәмләп бопту – билип бопту, мәсилиинин тегигә йетип бопту.

65

ТЕПИШМАҚЛАР

Тепиши мақ – хәлиқ еғиз ижадийитинең бир түри. Униңда тепилиши лазим болған нәрсө яки нағисиләрниң бәлгүлири вә сүпәтлининишлири берилип, шу нәрсенин тепишиңқа үндәйдиган соал берилиду.

Төрт пути бар, қоли йоқ, дұмбиси түз, қосиғи ток.

Бурути бар бәш-алтә, көрүнүши бир йолvas.
Овға чиқса чашқандин, башқисини туталмас.

Икки яққа чайқилип, арами йоқ күн-түни.
Гөдәкләрни ухлитип, өзи билмәс уйқини.

Өзи қорққақ, дин қулақ, туйғунлири зор бирақ.
Яққан чағда тунжға қар, издәп чиқар овчилар.

Теши униң сериқ яғ, яғ ичидә қута бар.
Ечип бақсаң қутини, бил, ичидин дан чиқар.

Қызыл сандуқ ичидә, үнчө-маржан гуччидә.

(Мөшүк, анар, тошқан, бөшүк, өрүк, жоза)

1. Силәр қандақ ойлайсиләр, «Өзи мөкүп турар, сақили чиқип турар» дегөн тепишишмаққа һәрхил жаваплар боламду: *сәвзә, пияз, чамгур, яңиу, қизилча?*

2. Тепишишмақларни мавзуулук топларға бөлүңдлар.

Һайванатлар

Көктатлар

Жиһазлар

Тепишишмақлар

Жәмшият Розахунов

Тепишишмиғим, тепишишмақ,
Қени, ойлап тепиип бақ.

От көйиду ичидә,
Нан пишиду күчиidә.
Хизмитигә у бирақ,
Йәр йәңдиктін шапилак. (Т...р)

Қош муштумдәк беши бар,
Өзигә хас иши бар.
Су алғанда тоқ болар,
Қинғайтсаңлар йоқ болар. (Ч...ч)

3. Тепишишмақларниң жававини тепиңлар.

Тепишишмақлар

Чишиләп алса чишини,
Өйни сақлар кишидин.

(К...п)

Әтиязда яшириду,
Күздә ташлиниду.

(Й...қ)

 66

МАҚАЛЛАР

Мақал – хөлиқ тәрипидин яритилицілік көң таралған, қурулмиси ихчам, образлиқ, тәрбийәвий əһмийити күчлүк турақлиқ жүмлиләр яки сөз бирикмилири.

Адәм, Вәтән – өлдө яхши,
Аққуш – дәрия-көлдә.

Қишлоған – иш пәсли.

Дости барниң – бәхти бар.

Достни сетивалғили болмас.

Язда – мәшәққәт, қишта – налавәт.

Әмгәкниң нени татлиқ, һорунниң – жени.

Бағ мевиси билән ават,
Жұт – адими билән.

Ишливсөң, алисөң қаплап аш,
Ишливисөң, қалисөң чишиләп таш.

1. Бир-икки мақални таллап елиңлар вә мәнасини чүшәндүрүңдар.

2. Қандақ вәзийәтлөрдө бу мақалларни пайдилинишқа болиду?

3. Өзәңларға яққан мақалларни ядқа елиңлар. Дәптириңларға йезивелиңлар.

4. Мақалларни топларға бөлүңлар. Алди билән Вәтән вә әмгәк тогрилиқ мақалларни дикқәт билән оқуңлар. Йәнә қандақ топларға бөлүшкә болиду?

67

ЧӨЧӘКЛӘР

Чөчәк – хәлиқ еғиз ижадийитидә кәң таралған жанрларниң бири болуп, тоқума вақиәләрни тәсвиirlәйдү. Уйғур чөчәклири мәзмун вә шәкил жәһәттин хилму-хил. Чөчәкләр наиванатлар һәккүдә, сехирлиқ, турмуш һәккүдә болуп, бирнәчә түргө бөлүниду.

Чөчәкләр

Дуниядикى барлық адәмләр чөчәкләрни яхши көриду. Униңға болған муһәббәт балилиқ чағдин башлиниду. Сехирлиқ, көңүллүк, һәтта қорқунучлук чөчәкләрни оқушму қызық. Чөчәкләрдин биз өзимизгә савақ алимиз. Улар бизни яхшилиқни яманлиқтын айришқа үгитиду.

Мәңгүлүк чөчәкләр – хәлиқ чөчәклири, уларда сехирлиқ, құдрәтлик күч йошурунған.

1. Рәсимдә тәсвиirlәнгән чөчәкләрниң қайсиси силәргә тонуш? Уларниң бирини сөзләп бериндер.

2. Китапханидин өзәңларға тонуш чөчәклик китапларни издәңлар. Дәптириңларға чөчәкләрниң намлирини йезивелиңлар.

68

ТҮЛКӘ БИЛӘН ҚАҚИРА

1. Мәтинни раван оқуңлар.

Түлкә билән Қақира (Чөчәк)

Бир Түлкә Қақира билән дост болуп, уни меһманға чақирипту.

— Сиз бизниңкігө меһманға келиң. Мән сизни бир меһман қиласын, — дәпту.

Қақира меһманға берипту. Түлкә меһминиға ашни япилақ тавақта өкәпту. Иккиси тамақ йе-йишкә олтирипту. Япилақ тавақтын Қақириниң узун түмшүғиға нечнәрсө илинмапту.

— Ал, достум, йә! — дәп Қақирини заңлиқ қилип, Түлкә һәммисини өзи йәп қоюпту. Қақира тамақ йәләлмәй, ач қапту. Лекин буни Түлкигө сәздүрмәпту.

– Достум Тұлкә, дегөндәк меһман болдум, сизгө қоң рәхмәт. Вақтиңиз болғанда, сизму бизниңкігә меһманға келиң, – дәп тәклип қилип, өйигө қайтипту. Өтиси Тұлкә Қақириңиң өйигө меһманға берипту. Қақира тамақни ағзи егиз комзәккә қуюп әкелип:

– Елин, достум, йәң! – дәпту.

Ағзи тар комзәккә Тұлкиниң беши патмапту. Тұлкә немә қилишини билмәй, ағзидин серик сүйини еқитип, тилини ялап, Қақириңиң ичкенингे қарап олтирипту.

– Достум, немишкө ичмәйсиз, қосифиңиз тоқмеди? – дәп Қақира Тұлкини заңлиқ қилип, комзәктиki ашни өзи ичишту.

Тұлкә ачтин-ач өйигө кетипту.

Икки дост бир-бiriни шундақ «меһман» қипту.

Тұлқө билән Фаз (Чөчәк)

Тұлқө билән Фаз биллә турушқа вәдилишипту. Бири озук издәп кәтсө, иккинчиси балилириға қарап қалидекөн. Шундақ қилип, вақит өтүпту.

Бир күни Фаз озук издәп кетип, Тұлқө өйдө қапту. Құн иссиқ екөн. Тұлқө балиларни орманлиқниң четигө апирип, өзинин қосиги ачқандин кейин, ғазниң бир балисимиң йәвапту.

Сәпәрдин қайтқан Фаз:

- Қандақ йецилиқлар бар? Балилар течлиқму? – дәп сорапту.
- Әһвалимиз начар, – дәп сөзини башлапту Тұлқө. – Бир балимизни йоқитип қойдум.
- Сениңмұ яки мениңмұ? – дәп сорапту Фаз.
- Униң қандақ пәрқи бар, балилар һәр иккимизгө ортақ өмөсмұ? Лекин, есимдә қалғини, йоқалған балиниң бойни узун еди, – дәпту Тұлқө неч уялмай.

1. Чөчәкләрни раван оқуңлар.
2. Бу икки чөчәкниң қандақ охшашлиги бар?
3. Тұлқө билән Қақириның достлуға немишкә бузулди?
4. Қандақ ойлайсиләр, буниңға ким әйиплик? Тұлкиму, Қақириму? Яки һәр иккисімү?
5. Чөчәкни сөзләп беришкә тәйярлининдер.

69

СӘВӘП ҚИЛСАҢ, СЕВӘТТӘ СУ ТОХТАЙДУ

1. Мәтінни раван оқуңдар.

«Сәвәп қилсаң, севәттә су тохтайду»

Бурунқи заманда бир бовай яшапту. Униң икки оғли бар екән. Құнлөрниң биридә бовай еғир ағрип қелип, орун тутуп йетип қапту. Ү балилирини йенига чақирипту.

– Балам, – дәпту бовай чоң оғлиға севәтни көрситип, – челигимиз тешилип қапту, севәттә су өқирсәң.

Чоң оғул севәтни көтирип, ериқ бойиға чиқипту, лекин һәрқанчә қылсыму, севәттә су тохтиталмай, өйгө қайтип кирипту.

Бовай кичик оғлини бүйрүпту. Бала ериқ бойиға чиқипту. У өйдин елип чиққан саманни сегиз топиға арилаштуруп лай етипту вә лай билән севәтни сугапту. Ү лиқ су толтурулған севәтни көтирип өйгө киргөн екән, дадиси униң пәм-паразитигө апириң оқупту, андин:

– Балилирим, мән өләр һаләттә ятимән. Мениң вәсийитим шуки, өқіл ишлитишкә мәнир болуңдар, сәвәп қылсаңдар, севәттә су тохтайду, – дәпту.

Узак өтмәй, бовай аләмдин өтүпту.

Икки оғул дадисиниң вәсийитини есидә чиң тутуп, һәрқандак ішта пәм ишлитидіған болту. Шуңа улар өмриниң ахиригічә бәхитлик яшапту.

«Сәвәп қылсаң, севәттә су тохтайду» дегөн ма-
қал өйнө шуниңдин қалған екөн.

2. Бовайниң қайси балиси әқиллиқ екөн? У севәттә
су тохтишиңниң қандақ амалини тапти? Силөр севәттә су
тохтишиңниң йәнә башқа амалини биләмсилөр?

3. Бовай оғуллирига қандақ вәсийәт қалдурди? Бали-
лири дадисиниң вәсийитини орунлидиму?

4. Бәхитлик яшаш үчүн немә қилиш керек?

Һүнәр – билим құдрити

Илахун Жәлилов

Үстүндики кийимиң,
Ичкән чай, йегөн нениң.
Парта, дәптәр, қәлимимиң
Һүнәр билән төпилған.

Һүнәр, билим китаптин,
Өзүсөн һәм утисөн.
Барчә қийин синақтин
Сүрүнмәстин өтисөн.

Каинатқа учарсөн,
Юлтузларни қучарсөн.
Аләм сирин ачарсөн,
Һүнәр, билим үгәнсөң.

5. Һүнәрлик, билимлик болуш үчүн немә қилиш
керек? Шеирда бу тогрилиқ немә дейилгөн?

70

ПАДИЧИ БАЛА

1. Мәтінни раван оқуңдар.

Падичи бала

(Чөчәк)

Бурун өткөн заманда падичи бала яшапту. У өзиниң данишмәнлиги билөн аләмгә даңқи чиққан екен. Бу бала һәққидә жирақ йәрдә яшайдыған падиша аңлап, униң данишмәнлигигө ишәнмәй, балини өзиниң падишалиғига елип келишни буйрупту.

Балини елип қөлгөндін кейин, падиша:

– Өгөр сөн мән қойған үч соалға жавап бәрсөң, у чағда өзәмниң падишалиғида қалдурумән. Баламниң орнида балам болисөн, мениң шәһиримдә һөрмәтлик адәм болуп яшайсөн, – дәпту.

– У қандақ соаллар? – дәп сорапту падичи бала.

– Мениң биринчи соалим мундақ: деңизда нәччә тамча су бар?

– Жұнабий падиша, йәрдә еқиватқан барлық дәрияларни тохтишиңқа буйруқ берің, уларниң бир тамчиси мән санап болмғиңіз деңизде чүшмәслиги керек, мана шу чағда мән сизгә деңизде нәччә тамча су бар екәнлигини ейтип беримән, – дәпту бала.

– Мана мениң саңа қойидыған иккинчи соалим: асманда нәччә юлтuz бар?

– Маңа йоған ақ қәғәз бериңлар, – дәпту бала.

У қәғәзгә аранла көрүнидиған чекитләрни шунчилік нурғун қоюптуки, уларни санап чиқиши мүмкін болмапту.

– Көгөздө қанчә чекит болса, асманда шунчә юлтuz бар, санап көрүң, hөрмөтлик падишарим, – дәпту бала.

Бу қәғәздики чекитләрни һечким саналмапту.

– Мениң саңа қойидиган үчинчи соалим мундақ: мәңгүлүктө нәччә секунд бар?

– Жирақ Померания деген жайда егиз алмас теги бар. Униң чоққисига чиқиш үчүн, бир saat меңиш керәк, тоғрисига меңиш үчүн, бир saat вә тағниң ичкирисиге кириш үчүн, бир saat меңиш керәк екөн. Униң чоққисига йүз жилда бир қетим бир қуш келип, өзиниң түмшүгини биләйдекөн, мана шу қуш түмшүги билән пүткүл тағни угитип болғанда, мәңгүлүкниң пәкәт бирла секунди өтидекөн, – дәпту бала.

Шу чағда падиша өзиниң вәдисигө вапа қилип:

– Сөн мән қойған барлық үч соалға данишмәнләрчө жавап бердиң. Бүгүндін тартип сөн мениң билән мениң падишиалиғимда баламниң орнида яшайдиган болисөн, – дәпту.

(«Үйгүр хәлиқ чөчәклири» китавидин)

2. Чөчәкниң мәзмунини сөзлөп бериңлар.
3. Падиша балиға нәччә соал қойди?
4. Бала бу соалларға қандақ жавап берди?
5. Падиша вәдисидө турдиму?
6. Қандақ ойлайсиләр, бала өқиљликму? Мәтингә аласлинип жавап бериңлар.

Мәтингөһриманлири	Улар тоғрилиқ мәтингидиңи пикир	Силәрниң пиқриңлар
Падиша		
Бала		

71

АХМАҚ ПАДИША

1. Чөчәкни раван оқуңлар.

Ахмақ падиша

(Чөчәк)

Откөн заманда бир ахмақ падиша болған екөн. Кишилөр униң зулмидин қорқуп, немә буйриса, шуни қилидекөн. Күнләрниң биридә бу падишаға бир адәм йолуқупту. Униңдин:

– Сән немә қилидиган адәм? – дәп сорапtekөн, у адәм қорқуп кетип:

– Мән тағ көтиридиган адәм, – дәп жавап берипту.

Буни аңлиған падиша:

– Андақ болса, ординиң алдиғики тағни йөткө, – дәпту.

У адәм:

– Мақул, – дәпту.

Падиша:

– Саңа немә лазим? – дәпtekөн:

– Маңа нечнемә лазим өмөс, пәкәт бир жилда бир қетим тағ йөткәймән, шуңғиңе йөткідек кийим-кечәк, йемәк-ичмәклиримни йөткүзүп бәрсициз болиду, – дәпту һелиқи адәм.

Падиша:

– Немә йесәң, немә кийсәң, ихтияр өзәндә, ордидин йөткүзүп бериду, – дәпту.

Шундақ қилип, бир жил падишаниң кийимлирини кийип, тамигини йәп жүрүпту. Бир жил

тошқандин кейин, падиша пүтүн жутни орда алдига жиғип:

– Ыазир тағ кетиридиған батурниң күчини көрүңлар! – дәп жар саптудә, кейин батурға қарап:

– Қени, тағни көтәр! – дәпту. Адәм һелиқи тағниң бағриға жұгрәп берип, таққа дүмбисини йөләп турупту. Падиша:

– Көтәр! – дәпту йәнә. Шу чағда һелиқи адәм:

– Сиз башлиқ болуп, тағни дүмбәмгә артип қоюңлар, андин өзәм орнидин йөткәветимән, – дәпту.

Падиша:

– Биз қандақ артимиз? – дәпту. Ыелиқи адәм:

– Силәр топлишип көтирәлмігән тағни мән ялғуз қандақ көтиrimән? – дәп жарап берипту.

(«Үйгүр хәлиқ чөчәклири» китавидин)

2. Чөчәк немишкә «Ахмақ падиша» дәп аталған?

3. Мәтиндін падишаниң ахмақлиғи тәсвирләнгән йөрни тепип, тәкrap оқуңлар. Адәм падишани қандақ ахмақ қилди?

4. Чөчәккә башқа мавзу қоюп көрүңлар.

5. Өзәңлар мәзмуни мошу чөчәккә охшайдыған бир чөчәк ойлаңлар. Уни савақдашлириңларға сөзләп бериндер.

Ахмақниң дости тола,
Пиязниң – пости.

Ахмақтын әқил сорима.

Алим билгинини ейтар,
Ахмақ – йегинини.

72

БАЛИЛАР ОЮНЛИРИ

– Іасан, балилар оюнлири тоғрилик немә билисән?

– Билганимни ейтип көрәй.

Оюн – балилар еғиз əдəбиятида һәммидин көп вә кәң орун алған түрләрниң бири. Бала оюн арқылы риважлиниду. Униң тениму, роһиму əркин тәрәкқий қилиду. Оюнларниң түрлири көп. Балиларниң «Ават», «Мәкү-мәкүләң», «Ала-ала қүшлайду», «Чөшүрә қайнайду», «Төгө-төгиләң» оюнлири һәммигә мәлум.

– Сән көп оюнларни билисәнкән, балилар билән бирликтә ойнап көрмәймизму?

1. Оқуңлар.

Ақ терәк, көк терәк

Балилар икки топқа бөлүнүп, қатар тизилип, кәң арилиқта бир-биригө қаришип туриду. Һәрбір топ өз ичидин башлиқ сайлайду. Һәр икки топниң балилири башлиғи немә десә, шуни тәкрапладай. Бириңи топниң башлиғи иккінчі топқа қарап:

– Ақ терәк, көк терәк, биздин сизгө ким керәк? – дәйду.

Иккінчі топниң башлиғи жавап қайтуруп:

– Өзи әқиллиқ уста, қоли өпчил һәр ишта,
Оқуштиму бәк яхши, бизгө ... керәк! – дәйду.

Исми аталған бала өз топидин чиқип, алиқанлирини ечип турған иккінчі топниң алдиға баридуда, бириңиң алиқиниға алиқини билән аста уруп, өз топиға қарап қачиду. Иккінчі топтиki алиқиниға урган бала өзини урган балиниң өз топиға йәткічә қоғлаپ туталмиса, у бала бириңи топқа келип өзлүгидин қошулиди. Оюн йәнә шундақ давамлишивериду. Ахирида қайси топниң балилири көпәйсө, шу топ йеңип чиққан болиду.

(«*Балилар егиз әдәбияты*» китавидин)

2. Оюнларниң қандақ пайдиси бар? Чүшәндүрүңлар.

3. Баш үақындарда мошу оюнни ойнап көрүңлар.

4. Йәнә қандақ оюнларни билисиләр?

73

БАЛИЛАР ОЮНЛИРИ

1. Мәтинни раван оқуңлар.

Яхшимусиз?

Балилар йерим чөмбәр шәклидә олтириду. Муәллим балиларнин үдулида олтирип, бир балини чақирип, өзинин алдиға олтарғузидудә, униң көзини теңип қойиду, андин кейин олтарған балиларнин биригө ишарәт қилиду. У бала орнидин туруп, көзи теңізлик балиниң алдиға келип, бош аз билән «яхшимусиз?» дәпла, орниға берип олтиривалиду.

Көзи теңилған бала «яхшимусиз?» деген балини издәйдү. (Көзини ечиветип издисиму болиду). Әгер у балини тапалиса, орун алмишиду, тапалмиса, йәнә шу бала көзини теңип, оюнни давамлаштуриду. Уда үч новәт тапалмиса, башқа бирини йөткәп, оюнни давамлаштуриду.

(«Балилар егиз әдәбияти» китавидин)

2. «Яхшимусиз?» оюнини ойнап көрүңлар.

3. Қандақ ойлайсиләр, бу оюн балиларни чиниқтурмаду?

4. Силәр қандақ оюнларни ойнайсиләр?

5. Уларни қачан вә қәйәрдә ойнайсиләр?

6. Жаңза, вәлләй, ошуқ оюнлирини биләмсиләр?

МЕҢМАН КӨЛСӘ – АШҚА

1. Мәтинни раван оқуңлар.

Меңман тамиғи

Уйғур хөлқидики меңмандостлуқ – қедимдин тартип давамлишип келиватқан есил өнъениләрниң бири. Уйғур хөлқи меңман көлсә, «рисқа елип келиду», «бәхит келиду» дәп қарайду. Шуңа һөркәндақ шарайтта меңман көлсә, қизғин қарши алиду.

Уйғур хөлқи меңманни қәдирләп күтиду. Меңманни өң есил, яхши тамақ, ятақлар билән күтүштин ташқири, ат-улаклири болса, униңға яхши қарайду.

Һөркәндақ аилә меңман көлгөн һаман, униң қолиға су елип, дәстихан салиду. Алди билән сиңчай билән нан қойиду, чейиға қәнт яки нават салиду. Чайдин кейин тамақ көлтүрүлиду, мәсилән: *кавап, петир манта, болдурған манта, полу, үгрә, чөшүрә, ләңмән*.

2. «Меңмандостлуқ» дегенни қандақ чүшинисиләр?
3. Өң алди билән дәстиханға немә қоюлидекөн?
4. Силәрниң өйдә меңманни қандақ күтиду?

75

УЙГУР ХӘЛҚИНИң ДУРДАНИСИ

1. Мәтинни раван оқуңлар.

«Он икки муқам» – сазларниң падишаси,

«Он икки муқам» тұғимәс ғәзниидур.

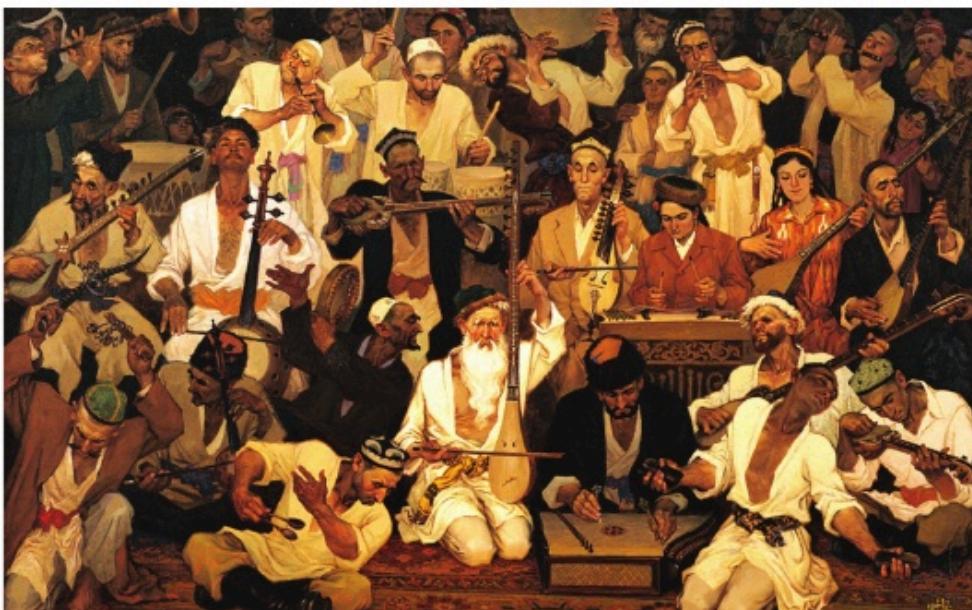
«Он икки муқамниң» пүтмәс наваси,

Хәлқимизниң есил байлигидур.

Он икки муқам

Уйғур хәлқи – мәдәнийәткә, сөнъеткә вә əдәбиятқа бай хәлиқләрниң бири. Униң тарихи наһайити choңқур. Уйғур сөнъитиниң choң ядикарлиқлириниң бири – «Он икки муқам». «Он икки муқам» 24 saat тохтимай ижра қилиниду. Уйғур «Он икки муқамлириниң» Қәшкәр, Хотән,

Долан вә Или муқамлири бар. Шуларниң ичидө әң соң түри Или муқамидур. Или муқамлири он икки болуп, «Рак», «Чәббият», «Сигаһ», «Пәнҗигаһ», «Чаргаһ», «Өзһал», «Өжәм», «Ошақ», «Баят», «Нава», «Мушавирәк», «Іесәйин» дәп намлиниду. Бу намлиниш тәртивини Или муқамчилириниң мәшһүр вәкили Рози Тәмбир Өзәмоғли өз шагиртлири билән тәстиқлигөн.

2. Муқамларниң намлирини ядқа ейтиңлар.

3. Чоңлардин атақлық муқамчиларни сорап, биливеліндер.

4. Бир муқамни тиңшаш үчүн нәччә вақит сәрип қилинедекөн?

5. Он икки муқамни толук тиңшаш үчүнчү? Мәтингө бу тогрилик немә дейилгөн?

Муқамлар муһәббити

Илия Бәхтия

Муқамлар шатлиқ-муңдин яралғандур,
Муһәббәт муқамлардин таралғандур.
Муқам дегөн наят, әмгөк, бәхит, арман,
Муқам дегөн айдиң кечө, наға һәм нур.

Муқам у – ана тилем, дана тилем,
Вәтәнгә сөйгү қиласы ишқи дилим.
Муқам у – әл, хәлқымға байлиқ, дөләт,
Адәмгә әқил берәр билим-илим.

6. Шаир муқамни немишкә ана тилем дәйду?

7. «Адәмгә әқил берәр билим-илим» дегөн қурни чүшәндүрүп көрүңлар.

76

ЧЕВӘР ҚОЛЛАР

1. Мәтингни раван оқуңлар.

Допичилик

Әмгөкчан, әқил-парасөтлик уйғур қиз-жұганлириницә он бармиғи – он гүл, улар жиңнә билән жипни қолға алғандын кейин, һәқиқәтән, һәрбир қолиниң бармақлиридин хилму-хил гүл үнүп, допа үстидә чечәклөп ечилип, кишиләрниң зоқ-шоқини өзигә тартиду.

Уйғур допичилик түри көп, рәңги хилму-хил, гүл нусхилири өзгічә алаһидиликкө егө. Уйғур допичилик әр-аяллар, қери, яш жұганларға қарап нусха, гүл чәкмә вә рәңлөрдә алаһидә пәриқлиниду. Допиларниң гүл нусхилирида тәбиет гөзәллиги өкс етилиду. Уларда ақ, йешил тоғрақ – узун сизиқлар, қийпаш һалқилар ипадиләнгөн. Йәнә бәзи допиларға ечиливатқан гүл шәкли чүширилсө, бәзи допиларға ғазаң болуватқан гүл-гия шәкли чүширилгөн.

Уйғур допилири һәммә кишигә мас келип вә яришимлиқ болуш алаһидилиги билән аләмгә мәшһүр.

(«Уйғур авази» гезитидин)

2. Уйғур допичилигиниң нәччә түри бар екөн? Мәтингндә бу тоғрилиқ немә дейилидиу?

3. Допилар тоғрилиқ өхбарат жиғиндер.

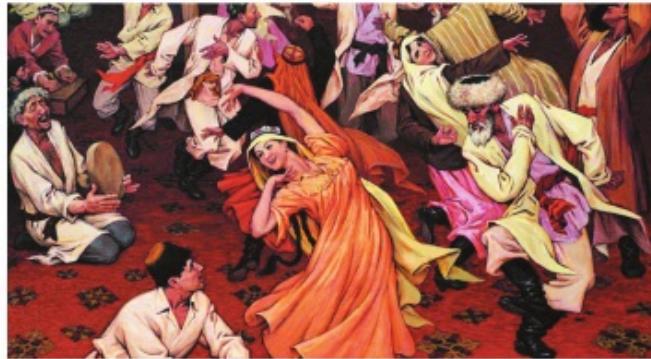
77

НОРУЗ МӘЙРИМИ

- Мәтинни раван оқуңлар.

Норуз мәйрими

Норуз парсчө йеци күн, йеци жил демәктур. Норуз мәйриминиң өзгичилиги шуниндики, кона жил билән хошлишиш, йеци жилни қарши елиш билән баһарниң пәкәт молчилиқ елип келишини чоң арзу-үмүт билән қуттайту. Адәмләр бу шатлиқ мәйрәмгә тәйярлиқни қишиниң иккинчи йеримидила баштайту: ұндұрмиләрни ұндұруш, яхши йемәк-ичмәкләрни асраш, баһарға мунасип кийим тиктүруш, һойла, бағ-варанларни тазилаш қатарлиқ ишларға көңүл бөлиту. Бәзиләр қоза, қулунлирини баһар тойи һөрмитигө қурбан қилиту...

Наят бәхш әткән баһар мәйримини шат-хошал қутұвалиту.

(«Ижаткар» журналидин)

- «Норуз» сөзи қандақ мәна аңлитиду?

3. Норуз мәйриминиң қандақ өзгичилиги бар? Мәтингә асаслинип сөзләп беріңлар.

78

ХУЛАСӘ ДӘРИС. БИЗ НЕМИНИ ҮГӘНДҮК?

1. Хәлиқ еғиз ижадийитиниң жанрлирини ядиңларға елиңлар. Уларниң қайсилири силәргө тонуш?

2. Мақаллар чечилип кетти. Уларни жиғип оқуңлар вә мәнасини ечишқа тиришиңлар.

Дехан көтминини сатмас,

Яхшилиқни унутма,

Өқіл – яштин,

білмігендеге үгет.

Билгендін үгән,

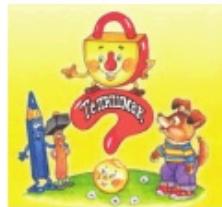
өдәп – баштин.

Яманлиқни көңүлдө тутма.

– ашпәз кәпкүрини.

3. Тепишкаларниң жағавини тепиңдер.

Дәстиханға аппақ нан,
Шу арқилиқ келиду.
Елиш үчүн алтә ай яз,
Дехан өмгәк қилиду.

Дәйду етиз мәликиси,
Чишлири сәдәп-сәдәп.
Витаминға бай болғачқа,
Адемләргө бәк наңәт.

Мәңизлири майлиқ униң
Яки жуңлуқ келиду.
Мәй бағлап у пишқанда,
Әжәп татлиқ болиду.

Май ейида, баһарда,
Қизил-жия болғандәк.
Худди дәрәқ бешифа
Маржан есип қойғандәк.

Дәми шерин-шекәр, бал,
Тилни йерип туриду.
Өзи сериқ, созуқ баш,
Тепиңдер, у немидур?

4. Силәр қандақ тепишкаларни билисиләр?
5. Жилниң төрт пәслигө бағлиқ тепишкаларни түзүшкә тиришиңдер.

ҚОРШИҒАН ӘТРАП

Тонушимиз

- тәбиәт тоғрилиқ мәтінләр билән;

Үгінимиз

- тәбиәт һадиси силири билән мәтінләрни тәһлил қилишни;

Үгинишкә тиришимиз

- уни асрашни.

79

ТӘБИӘТНИҢ СИРИ КӨП

1. Мәтінни раван оқуңлар.

Ута

Патигұл Сабитова

Фачур-ғучур соғлири билән қараңғу қишлоға аста-аста йорушқа башлап, өзиниң аччиқ, серік шамаллири билән өтиязму келип қалди. Ериқ-лардин шақырап еқиватқан сулар, угисидин чиқип, аптапқа қахлинидіған құрут-қоңғузлар өтиязниң дәсләпки бәлгүлиридин хәвәр беришкә башлиди.

Шундақ күнләрниң биридә Дилшат болқа, фанериларни һойлиға елип чиқип, төрт бүжәеклик өйгө охшаш кичиккинә сандуқчә ясашқа башлиди.

Буни көргөн сиңлisisи Асийәм акисиниң йениға келип бираз қарап турғандын кейин, һәйран болуп:

- Ака, сөн немә ясаватисөн? – дәп сориди.
 - Саңа өй, – деди акиси бешини көтәрмәй.
 - Мән униңға патмаймәнғу?
 - Сөн сиғмисаң, қочақлириң сиғиду.
 - Буниң мону ишигидин қочақларму патмас.
 - Үндақ болса, патидиган башқа нәрсә тапимиз.
 - У немә, hə, ака, ейтқина.
 - Ума, у, – деди акиси сиңлисига қарап күлүп туруп, – қариғожа. Қариғожини биләмсөн? Мана шулар бүгүн-әтә учуп келиду. Уларға өй ясаватиман.
2. Мәтингдин өтиязниң келиватқанлигидин дерек беридиган жұмлиләрни тепип оқуңдар.
3. Силәр қушларға қандақ ғәмхорлук қилисиләр?
4. Йәнә қандақ көчмән қушларни билисиләр?

Рәссам тәбиәт

Bahitjan Osman

Рәссам екән тәбиәт,
Өзи чечән, қоли гүл.
Қалмапту у сизмиған
Дәрия, деңиз, ериқ, көл.

Төрт пәсилиңиң рәңгини
Бәкму көркәм сизипту.
Етиз, орман, гүлзарни
Рәт-ретиңе тизипту.

Бостанлиқта қушларму
Хәндан уруп сайрапту.
Кейик, тошқан, мараллар
Сәкрәп, сәкрәп яйрапту.

5. Шаир тәбиәтни немишкә рәссам дәйду?

80

ОРМАН САНИТАРЛИРИ

1. Оқуцлар.

Орман санитарлири

Максим Зверев

Киш. Күн соғ еди. Ормандики жим-житлиқни пәкәт төмүртумшукниң токулдиши бузуп туратти. Бир төмүртумшук учуп кәлдидә, қарифайға қонди. У дәрәқниң қовзини түмшүғи билән ечишқа башлиди.

Қовзак астидин қурут-қонғузлар уруклири төкүлүшкә башлиди. Ормандики сериқ қушқачлар уларни терип йегили турди. Төмүртумшук башқа дәрәққә қонуп, уни тазилашқа башлиди. Сериқ қушқачлар төмүртумшукниң кәйнідин қалар әмәс.

Қар ұстидә саниң көләңгиси пәйда болди. Бир Сериқ қушқач уни байқап қалдидә, чириклап көтти.

– Қечицлар, са йекинлап қалди.

Шу мәзгилдә барлық сериқ қушқачлар шахларниң арисиға кирип йошурунди. Төмүртумшук дәрәқ кәйнигө мөкүнүп алди. Шундақ қилип, қарақчи қуруқ учуп көтти.

Сериқ қушқачлар төмүртумшукни мана мoshундақ құзитиду.

Іә, төмүртумшук болса, уларға озук тепишқа ярдәм бериду.

Шундақ қилип, улар өмлишип, орманни зиянлик нашарәтләрдин тазилап, давалайду.

2. Сериқ қүшқачлар төмүртумшуқни немә үчүн әгишип жүриду?

3. Төмүртумшуқни немишкә «орман санитари» дәп атаймиз?

Сиз аңлиғанму?

Төмүртумшуқ дәрәкләрни түмшүги билән уруш арқилиқ өзигө озуқ тапиду вә орманни зиянлик нашарәтләрдин тазилайды. Төмүртумшуқ дәрәккә бир күндө 8 миндін 12 миңгичө түмшүгини уриду. Улар наһайити көп күч чиқириду. Шуңлашқа дайим ач жүриду. Құнигө 1000–2000 чүмүлини йәп қоюши мүмкин.

Тилиниң узунлуғи 10 сантиметр. Улар асасән қоңғуз, чүмүлә вә яңақ һәм дәрәкниң ширниси билән озуқлиниду. Төмүртумшуқ түмшүги билән дәрәкни чоқуғанда, бешиниң илдамлиғи етилған оқниң илдамлиғидин икки һәссә ошуқ болиду. Шуңлашқа уни орман дохтури дәп атайду.

Чоң төмүртумшуқлар түмшүгини дәрәк ғолиға секундиға 20 қетим уриду. Бүгүнки күндө төмүртумшуқларниң 220 түри мәлум. Яшаш узақлиғи – 4–11 жил.

Төмүртумшуққа мунасивәтлик қизиқарлық мәлumatлар көп. Мәсилән, әгәр униң авази аңлинидиган болса, бир минут ичидә ямғур яғиду, дегән гәпләр бар.

81

ҚИЗИҚ-ҚИЗИҚ ДӘРӘҚЛӘР

1. Мәтингләрни оқуңдар.

Балилар, силәр мевә беридиган дәрәқләрниң қандак түрлирини билисиләр? Өлвәттә, бирдинла алма, өрүк, нәшпүт, шаптул охшаш дәрәқләрни атиған болаттиңлар. Сүт беридиган, нан, кәмпүт беридиган дәрәқләрниң өсиғанлигини аңлиғанму? Үндақта, тонушуп қоюңлар, чәт әлләрдә шундақ дәрәқләр учришидекән.

Нан дәриғи

Һиндистанда, Индонезиядә вә башқа әлләрдә «нан дәриғи» өсидү. Өлвәттә, уニң шахлирида тогач, батон, болка саңгилап турмайды, бирақ шәкли домбилақ, һөрқайсисиниң еғирлиғи 30 килограммдәк еғир мевилири болиду. Йәрлик турғунлар бу мевиниң юмшақ йерини күлгө көмүп пишириду, уニң тәми һәқиқий нанға охшайды.

Сүт дәриғи

Сүт дәриғи Бразилиядә өсидү. Гайи бирлири уни «кала дәриғи» дәпму атайду. Бу дәрәқни сегиш

ұчұн, қовзигини тилиш һажет, шу чағда қачицизға аппақ суюқлук еқишиңа баштайду. Бу дәрәқ ширининиң рәңгила өмес, тәмиму сүткө охтайду.

Кәмпүт дәриғи

У Һиндистанда, Япониядә, Хитайда өсиду. Бу дәрәқ Қирим билән Қавказғому әкелингән. Кәмпүт дәриғиниң қурутулған мевилири (қақлири) адәттики кәмпүт тәмидин татлиқ болиду.

Колбаса (hesip) дәриғи

Африкада өсидиган hesip дәриғи мевисиниң узунлуғи йерим метрдәк, мевиси 6 килограммдәк болиду. Мевисиниң сиртқи көрүнүши адәттики hesipқа охшаш, бирақ бу мевиләрни йәшкө болмайды. Йәрлик турғунлар бу дәрәқниң мевилиридин қача-қомуч, сериқ бояқ ясайды. Дәрәқниң қовзигидин түрлүк ағриқларға дора алиду.

2. Һиндистан билән Индонезиядә өсидиган дәрәқләр немишкә «нан дәриғи» дәп атилиду?
3. Сүт дәриғи қәйәрдә өсиду? Кәмпүт дәригичу?
4. Йәнә қандак дәрәқләр болуши мүмкин? Издиниңлар.

82

ТАТЛИҚ ВӘ АЧЧИҚ

1. Чөчәкни раван оқуылар.

Татлиқ вә аччик

(Чөчәк)

Бир күни Тұлқө үзүм ба-рициға келип қапту. Яқуттөк чақнап турған үзүмлөрни көрүп, униң ағзига сериқ су жиғилипту. У шөлгөйлирини еқит-қиничө:

— Бир сапақ үзүм йәвалсам қандак яхши болатти, hə! — дәптүдә, үзүмлөргө қолини су-нуп сәкрәпту. Бараң егиз болғач-қа, у hәрқанчә сәкристиму, қоли

йәтмәпту. Ахири: «Мундақ пишмиған үзүмни йәп немә қилай», — дәп өз-өзигө тәсөлли берипту.

Дәрәқ үстидики Тийин бу гәпни аңлап: «Тұлқө бәк әқиллиқ, бу үзүмлөр растла аччик охшайду», — дәп ойлапту.

Тийин Тұлкиниң ейтқанлирини Тошқанға дәпту. Тошқан бу гәпни аңлап: «Бу үзүмлөрни йейишкө болмайдекендә», — дәп ойлапту.

Бу чағда Маймун кәптүдә, бараңға чаққанлиқ билән ямишип чиқип, үзүм йейишкө башлапту. Буни көргөн Тошқан алдирап:

— Бу үзүмлөр бәк аччик! — дәп вақирапту.

Маймун күлүмсиригөн наалда:

– Сөн йәп бақтицму? – дәп сорапту.

Тошқан бешини чайқап:

– Йәп бақмидим, бирақ Тийин бәк аччик дегөнди, – дәпту.

Маймун:

– Тийин, сөн йәп бақтицму? – дәп сорапту.

– Яқ, йәп бақмидим, Тұлқә шундақ дегөнди, – дәпту Тийин.

Маймун бу гәплөрни аңлиғандын кейин, төхиму һөзүрлинип, үзүм йейишкә башлапту. Буни көргөн Тийин билән Тошқан үзүмни йәп бекипту. «Пан, немә дегөн татлиқ, һә!» Тийин билән Тошқан Тұлкиниң немә үчүн бу үзүмлөрни аччик дегөнлигини задила чүшинәлмәпту.

2. Тұлқә үзүмлөрни немишкә йәләлмиди?
3. У өзигө немә дәп тәсәлли бәрди?
4. Тийин билән Тошқан үзүмлөрни немишкә аччик дәп ойлиди?
5. Маймун немишкә үзүмни һөзүрлинип йеди?
6. Тийин билән Тошқан Тұлкиниң үзүмни аччик деги-нини немишкә чүшинәлмиди? Әмбелиятта үзүм қандақ екөн?
7. Чөчәк қәһриманлирига хас хусусийәтлөрни ейтип беріңдер.

Тәсәлли берипту – мәслиһәт, нәсиһәт берипту.

Һөзүрлинип – ләzzәтлинип, раһәтлинип.

83

ӘҚИЛ ҚӘЙӘРДӘ БОЛИДУ?

1. Мәтинни раван оқуңлар.

Әқил қәйәрдә болиду?

(Чөчәк)

бойи авалқидәкla қаливерипту.

У бир күни гүлләргө су қуюпту. Күнләр өткөч, униң гүллири өсүп кетипту. Буниңға Тошқан hәйран бопту. У немә қилишини билмәй олтарғанда, кәйнидин дүкилдигөн аваз ақлинипту. Тошқан бурулуп кәйнигө қариса, Ейик дәрәк шехидики қизил алмини алмақчи болуп, сәкрөватқан екөн. Тошқан Ейиқниң йениға йекинлишип:

– Ы, палван, немә болди? Пақыға охшаш нәгә сәкрөватисөн? – дәп сорапту. Ейик бойиниң алмиға йәтмәйватқанлигини ейтипту.

Шу чағда Тошқан Ейиққа:

– Сөн ицишип турғин, мән ұстұңғә чиқип, қолумни созимән, – дәпту.

Ейиқ инишипту, Тошқан униң үстигө чиқип, шахтики алмини апту вә иккиси бөлүшүп йәпту. Шу чағда Ейиқму, Тошқанму өқил бойда өмәс, ойда, достлуқта екәнлигини биливелишипту.

2. Тошқан немини арман қилидекөн?
3. Арминиға йетиш үчүн у немә қилипту?
4. Тошқан Ейиқ билөн қандақ учришип қалди?
5. Улар қандақ хуласигө кәпту?
6. «Өқил бойда өмәс, ойда» дегөнни қандақ чүшиңисиләр?
7. Мәтингниң мәзмунини сөзләп бериңлар.
8. Шеирни ниссиятлиқ оқуңлар.

Тошқиним

Қадир Мирза Әли

Бир тошқиним бар мениң,
Уни дайим бақымән.
Өзигү бәк йеқимлиқ,
Аңа яздым бир шеир.

Адәмгә қариган чағда
Бир дәһшәт көзидә нағда.
Қорқанчақ дәймән уни мән,
Қорқимән бәзидә өзәм һәм.

9. Тошқан сөзигө синквейн йезиңлар.

Дәһшәт – қорқунуч.

Нағда – бар, мәвжут.

84

ДОСТ БОЛАЙЛИ

1. Мәтинни раван оқуңлар.

Кепинәк немишкә өзигә дост издиdi?

(Чөчәк)

Откөн бир заманда қелин бир жаңғалниң ичидә Кепинәк яшапту. У ялғуз жүрүп зерикип, өзигә дост тапмақчи болуп, етизлиққа қарап учупту. Кепинәк етизлиқниң үстидә учуп жүрүп, өстәңниң бойида өсүп турған Гүлләргө қарап:

- Һәй, силәр кимләр? – дәп сорапту.
- Биз – Гүлләр, өзәң ким? – дәп сорапту Гүлләр.
- Мәнму гүл болушум мүмкин, көрүватиси-ләргү, мәнму силәргө охшаш чирайлиқ.
- Яқ, биз, Гүлләр, бир жайда өсүп туримиз, өнді сән болсаң, асманда учуп жүрисөн, – дәп жа-вал берипту Гүлләр.

Шуниндин кейин Кепинәк учуп кетип берип, өзиниң алдида учрашқан бир топ Қушларға қарап:

– Келиңлар, дост болайли, – дәпту.

Қушлар:

– Сән өзөң ким болисөн?

– Мәнму қүш, учушни яхши билимән, – дәп жавап берип, Қушлар билән биллә учупту.

Шу чағда туюқсиз қаттиқ шамал чиқип, кепинәк чөпләрниң ұстигә жиқилип чүшүпту. У йәрдә учуп жүргән түрлүк рәңлик кепинәкләрни көрүп, уларға:

– Келиңлар, дост болайли, – дәпту.

Кепинәкләр униң ейтқан сөзигә қошуулуп, һәм миси дост болупту.

2. Кепинәкниң сөзлирини қандақ аһаңда оқушқа болиду?

3. Гүлләр өзлириниң кепинәк өмәслигини қайси сөзләр билән дәлиллиди?

4. Шеирни ниссиятлиқ оқунылар.

Кепинәк

Жәмшият Розахунов

Қанатлириң хилму-хил,
Гүлдин-гүлгә учисөн.
Жүгрәп қойсам арқаңдин,
Аварә қип қачисөн.

Қачмиғин, дост болайли
Иккимиз, һәй, кепинәк!
Амма ташлаң кәтмиғин,
Гүлдин гүлгә көчкәндәк.

5. Шеир билән жуқуридики мәтингниң қандақ охшашлиғи бар?

85

ФАЗ, ҺҮНИРИҢ АЗ

1. Мәтінни раван оқуңдар.

Фаз, һүнириң аз

(Чөчәк)

Бар екән, йоқ екән, орманда бир Фаз яшайдекән.
У һәрдайым гедәрәп жүридекән. Бир күни җаниварлар жиғинида:

– Мән андақ-мандақ аддий газлардин әмәс. Силәргө падиша болсам әрзийду. Чүнки һүнирим интайин көп. Уларни көрсәңдар, ағзиңдар очук қалиду, – дәп раса махтинипту.

– Хош, қени, бир көрәйлуқчу, – дейишипту җаниварлар чуруқлишип. Махтанчақ Фаз сөзини давам қилипту:

– Мән сайрашни, қуруклукта жүрүшни, жүгрәшни, асманда учушни, үзүшни, суға шуңғушни билимән. Мана, бир әмәс, алтә һүнирим бар. Қени, қайсиңдар мошунчилик көп һүнәрни билисиләр? Իә, немишкә жим болуп қалдиңдар?

– Қурук һарвуни тарақлатмай, һүнириңни көрсөт, қайил болуп, саңа құл болайлуқ, – дейишипту синимақлиқ үчүн әтраптикиләр.

Махтанчақ Фаз:

– Мәйли, гепимгә ишәнмисәңдар. Мана, йорғи-лишимни көрүңдар!

Фазниң еғаңлап меңишини көрүп, һөммиси құлұвәтти.

– Аранла маңисән. Жүгрәштә бәри бир маңа йетәлмәйсәнғу. Йәнә махтинишиңни қара, – дәпту Бөдүнә.

– Қени, учуп көргинә, – дәпту Лачин билән Қалиғач.

Фаз қанат қекип, асманға көтирилиптудә, сөл нериға берип, йәргө қонупту. Лекин у Лачиндәк чаққан, Қалиғачтәк чапсан учалмиди.

– Өнді үзүп, суға шуңғуп көрсөтсүн, – дәпту Шортан белиқ ликилдап. Фаз суға аста, алдиrimай чүшүп, үзүп көрүпту, суға бешини тиқип, шуңғиган бопту. Фазниң һәриkitини көрүп, Шортан белиқ қаттиқ құлұпту.

– Қени, сайрап көргинә, – дәпту Булбул.

– Хоп, мана аңлаңлар, – дәп бойнини созуп, ғақ-ғақ дәп ғақылдап кетипту Фаз.

– Болди, болди, қулиғим пүтүп қалди, – дәпту Булбул.

Фаз, худди һөммини қайил қилғандәк, керилитудә:

– Қандақ, һүнирим зормекән? – дәп сорапту топланғанлардин.

– Һүнириң көп болған билән, зор әмәс екән. Саңа тайни йоқ көп һүнәрни билгендін көрә, бир һүнәрниң устиси болғин! Махтанма, Фаз, һүнириң аз, – дәпту Қалиғач.

2. Фаз немә үчүн күлкигө қалди?

3. Қалиғач Фазға немә үчүн һұнириң аз деди?
4. Силәр қандақ ойлайсиләр, Фазниң һұнири растла көпмү?
5. Қалиғачниң: «Бир һұнәрниң устиси болғин», – дегендеген сөзлирини чүшәндүрүңдар.
6. Һұнәр дегендеген немә? Адәмгә һұнәр немә үчүн керек?
7. Чөчәкни рольларға бөлүнүп оқуңдар.

Іұнәр – минсөң ат,
Учсан – қанат.

Іұнири йоқ кишинин,
Бәрикиси йоқ ишинин.

8. Тепишишмақниң жағавини тапиңдар.

Тепишишмақ

Аппак мамуқ чапини,
Непиз, назук тапини.
Маңиду у еғаңлап,
Бойнин созуп ғақылдап.

9. Йеңілтмашни ядлавепиңдар.

Йеңілтмашни оқуңдар

Қоюқ қетиқ қериқ екән,
Қериқ қетиқ қоюқ екән.

86

КӨРӘҢ ТОХУ

1. Мәтінни раван оқуңлар.

Көрәң Тоху

(Чөчәк)

Өдәк билән Тоху йеқин дост екән. Улар ижил-инақ яшайдекән. Құнләр өтүпту, айлар өтүпту, бир қүнләргә барғанда, Өдәкниң мис-мислиги Тохуниң көзигө задила сиғмайдыған болуп қапту. Шуниң билән у Өдәккә өзини бир көрситип қоймақчи болту.

— Достум Өдәкжан, — дәпту Тоху қанатлирини қеқип қоюп, — биллә жүрүватқинимизға узак болди, амма қайсимизниң қандақ карамити барлыгини билмәймиз. Иккимиз бир жүгришип бақмаймизму?

Өдәк Тохуниң нийитини чүшинипту, бирақ не-ри-бери демәй, униң дегинигә мақул болту.

Жұгрәш мусабиқиси башлинипту.

Алдида чепип келиватқан Тоху Өдәкниң еғаң-лигиничө мисилдап келиватқанлигини көрүп, бирдәм-бирдәм арқыға қарап, мәсхирilik күлүпту. Лекин Өдәк буниңға пәрва қилмай, бир хилда жүгрәверипту.

Узак өтмәй, Тоху долкунлап еқиватқан бир дәрияни көрүпту. «Абла, өнди қандак қиласмән?!» Тоху дәриядин өтүшниң амалини қилалмай, типирлигиничө у яққа – бу яққа палақшип жүгрәпту. Аңғиң Өдәк йетип кәпту.

Дәрияни көргөн Өдәк яйрап кетипту. У өзини дәрияға етиптудө, қарши қирғаққа қарап, үзүп кетипту. Буни көргөн Тоху өзини тутувалалмай суга сәкрапту, амма суга чөкүшкө башлапту.

Палақшиған авазни аңлиған Өдәк арқыға бурулупту. Қариса, Тоху жан талишиватқидәк. Өдәк арқыға йенип, Тохуни қирғаққа елип чиқипту. Тоху хелә вақиттин кейин һошиға кәпту. У хижил болған һалда Өдәктин өпу сорапту вә: «Чүшәндим, достум, һәркимниң өзигө чушлук карамити болидекән», – дәпту.

2. Тоху Өдәккә немә дәпту?
3. Өслидә Тохуниң нийити қандак еди?
4. Мусабиқә бешида ким озуп көтти?
5. Ахири немә билән аяқлашты?
6. Мәтингә асаслинип жавап беріңлар.

Мәтін қәһриманлири	Улар төгрилиқ мәтіндіки пикир	Силәрниң пикриңлар
Өдәк		
Тоху		

7. Тохуниң көрәнлиги тәсвирләнгән құрларни тепип, тәкrapar оқуңлар.

8. «*Һәркимниң өзигə чушлуқ қарамити болидекəн*» деген жүмлини чүшөндүрүңлар.

9. Төвөндіки мақалларниң қайсисини мәтингө мунасиветлик дәп ойлайсиләр:

- A) Батурлуқ биләктә өмәс – жүрәктә.
- Ә) Өтүккә чәм керәк, hər ишқа – пәм.
- Б) Яхши нийәт – йерим дәләт.

Мис-мислиқ – бәк аста һәрикәт қилиш.

Қарамәт – маһарәт.

Мәсхирилик – заңлиқ қилип.

Пәрва қылмай – етибар бәрмәй.

Әпу сорапту – көчүрүм сорапту.

Тепишмақ

Дәрия бойида жүргөнләр,
Қизил өтүк кийгөнләр.

(Ә...к)

10. Тепишмақниң жағавини тепиңлар.

11. Өй қушлири төгрилиқ тепишмақларни тепиңлар.

 87

ҚАРҒУЯПИЛАҚНИҢ ПАЙДИСИ

1. Мәтингни раван оқуңлар.

Қарғуяпилақниң пайдиси

Күз. Әркин билән Садиқ орман ичини арилап келиватиду. Бир мәзгилдә улар йоған қаригайниң йениға көлди. Қаригай дәриғиниң йенида һәр түрлүк жәніварлар устиханлириниң қалдуқлири догилинип ятатти.

— Вай-вуй, тошуп кетипту. Булар нәдин кәлгөн? — деди Садиқ һәйран болуп.

— Бу қарғуяпилақтарниң иши. Қарғуяпилақ язиче һәр түрлүк чашқанларни овлайду. Нурғунлиған зиянкөш ғажилиғучиларни йоқитиду. Үдала чашқини, тулум чашқан, ләмләмтахтақ қатарлық ғажилиғучиларниң һәммисини йәйдү. Монулар шу қарғуяпилақниң тутуп йегөн жәніварлириниң қалдуқлири, — деди Әркин.

— Сән уни нәдин билисөн?

— Маңа дадам сөзләп бәргөн. Язда бир қарғуяпилаққа таш етиведим, дадам мени жемишлиди: «Қарғуяпилақ наһайити пайдилиқ. Иккінчи уни өлтүргүчи болма», — дәп қарғуяпилақниң пайдисини чүшәндүрди. Шуниндін бери қарғуяпилаққа тәгмәйдиган болдум.

2. Қарғуяпилақни немишкә пайдилиқ қүш дәймиз?
Мәтингө асаслинип жавап беріңлар.

88 ҺАВА РАЙИНИ МОЛЖАЛАШ

1. Мәтінни раван оқуңдар.

Қүшларниң һава райи һәкқидә ейтқанлири

Каккук: Мениң сайриғанлиғым, һаваниң очуқ һәм иссиқ болидиганлиғидин дерек бериду.

Сописопияң: Мән мөшүкниң ми-явлыған авазига охшаш аваз чиқарсам, һава тутуқ болидиганлиғидин, өгөр нәйниң авазидәк аваз чиқарсам, һаваниң очуқ болидиганлиғидин бәшарәт бәргәнлигимдур.

Қарғаяпилақ: Мән яз, күз пәсли-дә, күн чиққан чағда яки гугум вақтида уда икки-үч қетим жиғлиғандәк аваз чиқарсам, шуниң билән биллә, шахтин-шахқа қонуп тиничланмисам, ямғур яғидекән, дәп қияс қилиңлар.

Пахтәк: Мән дәрәк шахлири-ға йошурунувелип, бойнумни узун созуп авазим боғулуп қалғичә сайрисам, ямғур яғидиганлиғидин, өгөр тәбиий һалда зил авазда сайрисам, һаваниң очуқ болидиганлиғидин бәшарәт бәргәнлигимдур.

Қарға: Мән уда жуқури авазда қақылдисам, бир-икки күндин кейин қаттиқ ямғур яғидиганлигидин, өгөр авазим пүтүп қалғичә қақылдисам, узақ өтмәйла ямғур яғидиганлигидин бәшарәт бәргөнлигимдур.

Сегизған: Мән өтигөндә һойла өтрапидики дәл-дәрәқләргә қонуп сайрисам яки йәрдә бир тәрәптин сәкрәп, бир тәрәптин сайрап әркин-азадә жүрсәм, һава очуқ болидиганлигидин, өгөр дәл-дәрәқләрниң үстидә бир учуп, бир қонуп, қалаймиқан сайрисам, һава тутуқ болуп, һөл-йегин болидиганлигидин бәшарәт бәргөнлигимдур.

Қүшқач: Биз, қүшқачлар, таң сөһөрдин топ-топ болуп тамға яки дәрәқ шахлириға қонувелип пирилдан сайрисақ, һаваниң очуқ болидиганлигидин бәшарәт бәргөнлигимиз.

2. Құшлар һава райи һөккідә немиләрни билидекен?
3. Қандақ ойлайсиләр, мәтингә нами аталмиған башқа құшларму һава райи тоғрилик бәшарәт берөләмдү?
4. Пахтәк һава райи тоғрилик қандақ бәшарәт бери-декен? Қарғуяпилақчу?
5. Сописопияң қандақ құш? Ү һава райи тоғрилик қандақ бәшарәт бери-декен?
6. Құшларниң сайришиға дикқәт қилип, уларниң ейтқанлирини һава райи билән селиштурундар.

Бәшарәт – хуш хәвәр, алдин-ала ейтип бериш.

Зил аваз – инчикә, йеқимлиқ аваз.

КИРПӘ БИЛӘН БОРСУҚ

1. Мәтинни раван оқуцлар.

Кирпә билән Борсук (Чөчәк)

Таң сәһәрдә Кирпә орманлиққа мевә тәргили меңипту.

Үйол бойида бир Борсукنىң орундуқ ясаватқан-лигини көрүпту. Борсук үч орундуқни ясап болған екән. Орундуқлар қопал болсыму, бирақ Борсукنىң хелә әмгәк қылғанлиғи билинип туридекән.

Кирпә бир орундуқни қолиға елип қарап:

- Борсукжан, һәқиқәтән қолундин иш келидекән. Буларни бир-биридин яхши ясапсөн, – дәпту.
- Раствму? – дәпту Борсук хошал болуп.

Кәчкүрун Кирпә қип-қизил алмиларни елип, өйигे қарап меңипту.

Борсук Кирпини көрүп, хушхойлуқ билән униң алдиға берипту, андин униңға бир орундуқ соға қилипту. Кирпә оңайсизланған һалда:

- Мән саңа ярдәмләшмигөн турсам, орундуғунци алсам қандақ болиду? – дәпту.

Борсук Кирпиниң қолини тутуп:

- Мән орундуқни ясаватқан вактимда, сән маңа мәдәт бәрдин. Қара, мән орундуқ ясалайдыған болдум. Бу мениң көңлүм, қобул қылғин, – дәпту.

Кирпә икки тал алмини Борсукқа сунуп:

– Алғин, буму мениң көңлүм, – дәпту.
Борсуқ алмини елип:
– Пах! Мән мундақ есил алмини задила көрүп
бақмаптикәнмән! – дәпту.
Кирпә хошал болуп:
– Рәхмәт саңа! Бу сөзүң нардуғумни чиқарди, –
дәпту.

2. Мәтингдә Кирпиниң қайси сөзлири Борсуқни хошал қилди? Борсуқниң ясиган орундуқлири қопал болсыму, Кирпә немишкә уни маҳтиди?

3. Қандақ ойлайсиләр, Борсуқниң орундуқ ясашни үгинивелишиға Кирпә сәвәпчи болдиму?

4. Кирпиниң: «Мән орундуқни ясаватқан вақтимда, сөн маңа мәдәт бәрдин» дегинини қандақ чүшинисиләр? «Бу сөзүң нардуғумни чиқарди» деген сөзләрничу?

5. Мәтингни ролъларға бөлүнүп оқындар.

Хушхойлуқ – очук-йорук, миждәз-хулқи
йеқимлиқ.

Тепишкақ

Кичиккинә бойи бар,
Тәтүр кийгән тони бар.

(К...ә)

Тепишкақниң жағавини тепицлар.

90

ЙӘТТӘ ӨЛЧӘП, БИР КӘС

- Мәтинни раван оқуңлар.

«Йәттә өлчәп, бир кәс»

(Мәсәл-чөчәк)

Бир яғашчи бала болған екән. У иш қилғанда, бешини ишләтмәйдекән. Бир күни у орманға берип, бир түп дәрәқни кесип көпту вә уни йецидин салмақчи болған өйигө тұврүк қилмақчи болту.

Яғашчи бала алди билән дәрәқни һәридәпту. Һәридәп болуп қариса, яғач қысқа болуп қапту. Шуниң билән уни ишик қилмақчи болтууда, дәрһал чот билән йонушқа башлапту. Бир чағда қариса, яғач кичик болуп қапту. Бала әнди уни кәтмәнгә сап қилмақчи болту.

Бала яғачни һәридәп, рәндиләшкә башлапту. Бир чағда қариса, яғач бәк инчикә боп қапту. Бала: «Болдила, буни пичаққа сап қилайчу» дәптууда, йәнә рәндиләшкә киришипту. Шуниң билән яғач техиму инчикиләп, чиш колиғучтәкла болуп қапту. Бала униң билән чишини колиған екән, шу һаман сунуп кетипту.

Ейтишларға қариганда, «Йәттә өлчәп, бир кәс» дегөн мақал шуниңдин қалған екән.

- Балиниң ормандын елип кәлгән дәриғи ахирида немишкә чиш колиғучқыму яримай қалды дәп ойлайсиләр?

- Балиға хас хисләтләрни ейтеп бериндер.

91

БАҒ ВӘ ҮЗҮМ ЕГИЛИГИ

1. Мәтинни раван оқуңлар.

Бағ вә үзүм егилиги

Жұмһурийитимизниң жәнубиди-ки бағлар билән үзүмзарлықтар көп йәрни егиләп ятиду. Бағда алма, алича, нәшпүт, қарәрүк вә б. мевә дәрәқлири өсиду. Мевидин мол һо-сул елиш үчүн, бағвәнләр көп әмгәк сицириду: дәрәқләр билән чатқал-ларни дорилап, зиянкәшләр билән куришиду, қуруп кәткән вә ағриқ шахларни кесиду, дәрәқниң түвини юмшитиду, озуқландуриду, дә-рәқләрниң ғоллирини һаклайду.

Бағларда қариқат, малиниму өсиду. Көктат билән йәл-йемишларму аз терилмәйду. Яцию, помидор, тәрхәмәк вә башқа көктат өстүридиған мәх-сус егиликләрму нурғун.

Өсүмлүк егилигидә түрлүк мутәхәссисләр иш-ләйду.

2. Елимиздә көктат, мевиләрниң қандак түрлири өс-түрилидекөн?

3. Бирнәччә топқа бөлүнүп, мәтингә асаслинип рәсим сизиндер вә уни қоғдаңлар.

92

ДӘРӘҚЛӘР УХЛАМДУ?

1. Мәтинни раван оқуңлар.

Дәрәқләр ухламду?
(Қазақ хәлиқ чөчиги)

Улпан яп-йешил орманни женидинму артуқ көрәтти. Құз келип, гүллөр солди. Қәчмән қушлар учуп көтти. Йопурмақлар газаң болди. Улпанниң қәлбини көңүлсизлик егилиди.

Пәкәт Дуб дәригиниң учидила йопурмақлар қалди. Уларму барғансири шалаңлашмақта еди. Бир күни Улпан бәк тақәтсизлинип, өйидин йелим, жип өчиқип, өзи яхши көридиган қери Дубқа қарап жүгриди. Дәрәқниң қалған йопурмақлирини шамал учирип кәтмисун дәп, йопурмақларни шахларға йелимлашқа башлиди. Хелидин кейин қоллири музлап, егилмәй қалди. Шу чағда шамал чиқти. Йопурмақлар пичирлиғандәк болди. Қери Дуб дәриги бир керилип, өснөвалдидә, аста үн қатти:

– Сән немә қиливатисөн, ахмақ бала? Ухлатмидиңғу зади.

– Һәргизму сизни охитай демигән едим, – дәп хиҗил болди Улпан. – Йопурмақлирицизни йелимлап, чаплидим. Болмиса, һәммисини шамал учирип кетәтти.

– Һәй, бала, мән өзәмгә тегишлиқ ишни толук пүтәрдим. Өнді дәм елишим керәк.

Өстүргөн яңақлиримға қаригинә. Әжайип, һә?!
Һазир күн қисқириди. Йешил рәңдин айрилгачқа,
йопурмақлар саргийип көтти. Ухлайдиган вақти
көлди.

– Уйқыға киришициз, сизгө қишта озуқни
ким тәйярлап бериду?

– Мениң бирнәрсө йейишкө иштийим йоқ, –
деди қери Дуб. – Мени уйқа бесиватиду. Мошундақ
туруп, ухлап қалимән. Биз, дәрәқләр, қишинң
күни өсмәймиз, гүллимәймиз. – Дуб choңқур нәпәс
алдидә, шүк болуп қалди.

– Һәй! – деди Улпан бесиқ авазда Дубниң ғо-
линин аста уруп.

– Немә болди? – деди Дуб.

– Кәчүрүн, йәнә бир соал: саргийип, ғазаңға айлансиму, йопурмақлирицизниң чүшүп көтмәй, орнида тургини яхшиғу. Дәрәқниң қөрки йопурмақ әмәсму?

– Яқ, яқ, – дәп әсниди Дуб. – Қишиниң күни гөзәлликни ойлашниң наңжити йоқ. Йопурмақлиrimizni өзимиз чүшүриветимиз. Улар чүшмәй туривәрсө, қар бесивалиду. Уни шахлиrimiz көтирөлмәй, сунуп кетидигу.

Улпан йәнә Дубниң қовзиги, ғозиги, яңиги һәккідә соримақчи болди. Лекин, шамал чиқтидә, қулиғига Дубниң хорилдиган авази аңланды.

2. Улпан немини яхши көрәтти?
3. Немишкә униң қәлбини көңүлсизлик егилиди?
4. Құздә дәрәқләрниң йопурмақ ташлиши пайдиқму?
5. Қишта дәрәқләр өсәмдү?

Әснөвалдидә – чоңқур нәпәс елиш билән ихтиярсиз керилиш, ағзини йоған ачмақ; уйқусиримақ.

Мақаллар

Дәрәқ бир йәрдә көкириду.

Дәрәқни мевисидин тонуйду,
Адәмни – ишидин.

Бирни кәссәң, онни тик.

93

ТАРЗАН

1. Мәтінни раван оқуцлар.

Тарзан (Лекайә)

Авт *Мәсимов*

Мамуқ қар идир-дөңләрни ақ либасқа пүркәп, қаттиқ соғ чүшкөн январь ейида қишилиқ тәтилгө чиқтуқ. Мана, бүгүн тәтилниң ахирқи күни. Сап һава, аппак қарда көңүллүк оюнларни ойнаш немә дегөн раһәт! Һашим иккимиз болупмұ хоккейни яхши көрәттуқ. Бу оюнға қизиққучи бизниң кочиниң бир топ балилири жиғилип, мусабиқини башлидуқ. Әйттә қарап турған қара иштим Тарзан мени кетип қалмисун дегендәк өзичә қарға еғинап, пат-пат биз тәрәпкә қарап қоятти.

Аридин нәччө вақит өткіни намәлум, амма оюн раса қызыған пәйттө, күтүлмігөн вақиә йүз бәрди. Бизниң дәрваза тәрәпкә шайбини илдам елип келиватқан Һашим билән мән йәкму-йәк чиқип қалдим.

– Азатжан, тут шайбини, – дәп Һашим хоккей тайигини көтиришигө, Тарзан сәкргән пети униң қолига есилди.

– Тарзан, қой! – дәп вақиридим.

Тарзан хижаләт болғандәк, үнсиз мениң йенимға келип ятти. Мәндәп кәткән Һашим орнидин

туруп, қолидики қанни көргөндө, жиғлиған пети өйигө кирип көтти.

– Тарзан, бу немә қилгиниң? – Иштимниң бешини силидим. – Шундақ қызық оюнни бузуветтің. Қариғина, балиларниң һәммиси сени өски ишт, дәп яман көзлири билән қараватиду.

Бечарә жәнівар уялғандәк бешини алдинқи икки путиниң арисиға қоюп, хижаләтчиликтин пат-пат қапақлирини липилдитип: «Өнді қандақ қиласрмән?» – дәп вайим қиливатқандәк туюлди маңа.

– Өнді немә қилимиз? Һазир Һашимниң аписи йә дадиси йетип келиду. Сени бош қоювәткіним үчүн, мени тиллайду. Сени өлтүрүветиши мүмкін, көткін, – дедім Тарзанға.

Лекин Тарзан орнидин қозғилар өмөс.

Өлтүрүветиду дегинимниң сәвөви, «буниң билән униң иккінчи қетим Һашимни чишлиши еди. Бириңчиси язда болған...

2. Тарзан немишкө хижаләтчиликтө қалди?
3. Қандақ ойлайсиләр, Һашим болған вақиә тогрилик ата-анисиға ейтамду?
4. Ңекайиниң давамини хрестоматиядин оқуп, дәристә сөзләп беріңлар.

Тепишишмақ

Бөрини қачуриду,
Қойни бақиду.

(И...т)

Бойниғим

ЖӘМШИТ РОЗАХУНОВ

Салпаң қулақ, бәк жұгач,
Мениң ала Бойниғим.
Тепилсіла бош вақтим,
Келәр биллә ойниғим.

Мән болсамла қешида,
Дайым көңли тоқ униң.
Маңа ойнап, есилип,
Айрилғуси йоқ униң.

Нәгө барсам, арқамдин
Әгишиду һәрқачан.
Әшу яман қилиқни
Ташлайдекин у қачан.

5. Шеирда күчүк қандақ тәсвирләнгөн?
6. Униң қандақ яман қилиғи бар екөн?

94

ТАҚӘТЛИК БОЛ

1. Мәтінни раван оқуңлар.

Тақәтлик бол (Мәсәл-чөчәк)

Бир тохуниң икки жұғқиси бар екән. Уларниң бири Мекиян, бири Фораз екән. Иккиси соң бопту вә немишәм биллә жүридекән.

Фораз көрүнгөн нәрсигө урунiveridiған, тақәтсиз, шаллақ бопту. Мекиян тақәтлик, сәвирилек бопту.

Иккиси бир күни баққа чиқипту. Фораз бағдикі пишмиған қариқатни йейишкә башлатпту. Мекиян: «Пишмиған йемишни йемә, ағрип қалисән», – десиму, құлак салмапту. Шуниндін кейин, Фораз бирнәччә күн ағрип йетипту.

Мекиян униңға дора әкелип берипту. Шундақ қилип, Фораз ағриқтін сақийипту.

Яхши болуши биләнла, у йәнә талаға ойнашқа чиқипту. Талада жұгрәп-сәкрәп узак ойнап, нағайити тәрләп кетипту. Уссап, су ичмәкчи бопту. Униңға Мекиян: «Сән тәриңни қурутмай, соғ су ичмә, соғ тегип, ағрийсән», – дәпту. Лекин Фораз униң сөзигө кирмәй, ериқтикаи соғ судин ичип, ағрип қапту. Мекиян уни аран өйгө йәткүзүп кәпту. Мекиян йәнә дохтурға берип, дора әкелип берипту. Шундақ болсиму, Фораз узақ ағрип йетипту. Қишлоғанда, биринчи қар йеғиши билән, Фораз кийинип,

ойнашқа чиқипту. Ериқ йениға барса, ериқтиki су муз болуп тоңлиған екөн. У тейилип ойнаш үчүн, коңыки бағлап чиқипту. Мекиян:

— Сөн тейилишқа барма! Муз техи убдан тоңлимиди, — дәпту.

Гораз Мекиянниң сөзини тиңши мастин, коңыки тейилип ойнапту. Чала тоңлиған муз оюлуп, Гораз суга чүшүп кетипту.

2. Гораз немишкә ағриди? Униңға ким әйиплик?

3. Мәтингө асаслинип жағавап беріндер.

Мәтинг қәһриманлири	Улар тоғрилиқ мәтингидиң пикир	Силәрниң пикриңлар
Мекиян		
Гораз		

Тақәтсиз – чидамсиз, алдираңғу.

Тепишкаң

Пути төртлүк аридәк,
Түмшүғи бар қайчи дәк.
Чиши йоқтур ағзида,
Қызылгүл бар бешида.
Амма гұли пуримас,
Өмүр бойи тозумас.

(F ... з)

4. Тепишкаңниң жағавини тепиңдер.

95

ХУЛАСӘ ДӘРИС. БИЗ НЕМИНИ ҮГӘНДҮК?

1. Партидаш достуңлар билән тәбиәтни сақлашқа бағлиқ қизиқ мәйрәмлик жәдвәлни толтуруңлар.

Мәйрәмлик жәдвәл

Нәптә күнлири	Мәйрәмләр	Қатнашқучилар
Дүшәнбә –		
Сешәнбә –		
Чаршәнбә –		
Пәйшәнбә –		
Жұмә –		
Шәнбә –		
Йәкшәнбә –		

Мәсилән: «Қушларға уга ясаймиз», «Әсөрләрдикі тәбиәтниң тәсвирлиниши» там гезити конкурси вә б.

2. Силәргө яққан мәтин немә һәкқидә?

3. Издинип, савақдашлириңлар билән тепиши мақлар китавини тәйярлаңлар. Уни «Һайванлар һәккідә тепиши мақлар» дәп атаңлар.

4. Мәтингни ичиңларда оқушни башлаңлар. Бир минуттан кейин қәйәргиңе оқудиңлар, аддий қериндаш билән бәлгүләңлар. Сананлар, нәччә сөз оқудиңлар?

Алмас билән Садир йолниң яқисига дәрәк тики. У өсүшкә башлиди.

Бала дәрәкниң йенидин өтүветип, бир йопурмифини жулувалди. «Немишкә жулдум? – дәп ойлиди у. – Ыечқиси йоқ, бари-йоқи бир йопурмақ». Иккинчи бала келиветип, бир шехини сундурувалди. «Немә бопту, бари-йоқи бир шах. Дәрәкниң төрт шехи бар екән», – дәп ойлиди бала.

Бир қызы жүгрәп келип, қолидики поңзәкни дәрәккә атти. Дәрәкниң ұсти тәрипи сунуп чүшти. «Үечқиси йоқ, үеңиси өсиду» – деди қызы.

Көп өтмәй, дәрәк қуруп кәтти.

«Немишкиду, дәрәкниң өскүси кәлмәйду. Әти-малим, йеримиз мунбәт әмәс охшайду», – дәп ойлиди балилар.

Силәр қандақ ойлайсиләр?

5. Дәрәк немишкә қуруп кәтти?

6. Мәтингиди икки бала билән қызниң һәрикити дұрусыму?

7. Мәтингиди балилар тәбиәткә зиянкәшлик қылдыму?

8. «Таза болса тәбиәт, аман болар адәмзат» мавзусига шеир яки некайә йезип көрүңлар.

Мунбәт – հօսուլլուկ.

СӘЯНӘТ

Тонушимиз

- Тиңшалған мәтингләрниң мәзмүни билән;

Үгинимиз

- Мәтингә бағылқ постер түзүп, уни қоғдашни;

Үгенишкә тиришимиз

- Мәтиндикі қәһриманларниң иш-паалийитигә, миңәзигә пикир билдүрүшни.

96

ЙӘКШӘНБӘ КҮНИ

– Дилбәр, Меһрибан ата-аниси билән һайванатлар бегиге мәциптү. Бизму биллә берип көлмәймизму?

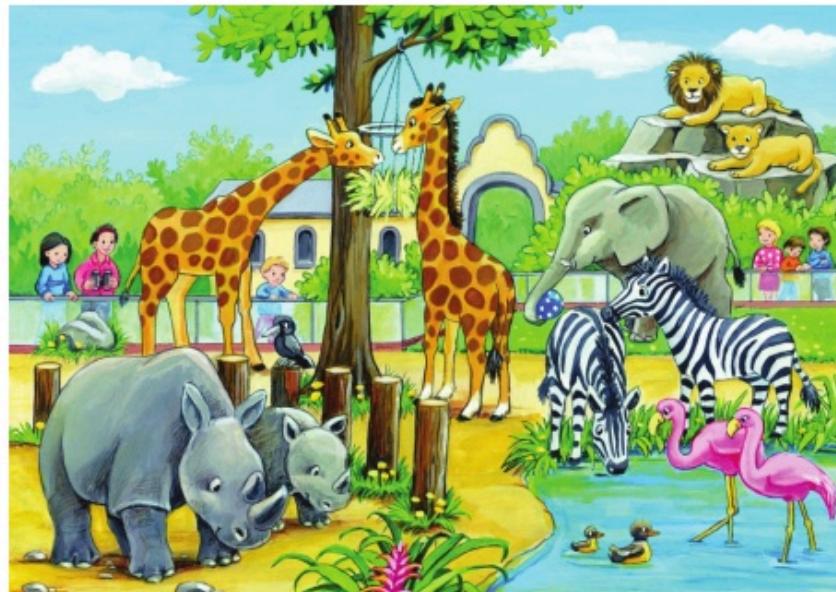

– Барсақ барайли.

Һайванатлар бегиге сәяһет

Йәкшәнбә күни дадиси билән аписи Меһрибанни һайванатлар бегиге елип барди. Меһрибан өзи билет сетип алди, сөвәви униңға – йәттә яш. Һайванатларни күткүчи аял Меһрибанға һайванатларни көрүш үчүн, қәпәзниң қәйеридә туруш көрәклигини чүшәндүрди.

Узун бойлуқ зәрәпәләр жирақтىнла көрүнди. Қешида хечирлар алдиримай көшәп туриду. Ақ

ейик суниң ичигө чүшүвапту, сөвөви униңға на-
нейити иссиқ. Пил түмшүгини жуқури көтириве-
лип, қаттиқ вақыраватиду. Кичик қизиқчи май-
мунлар дәрәқтін-дәрәқкә сөкрәп жүриду. Қөл
бойида узун, йешил көтөккә охшаш тимсақ ухлап
ятиду. Һайванлар падишаси шир дәрәқниң сайи-
сида қуирүгини шипаңлитип олтириду.

Меңрибанға һайванатлар бегида сәяһет қилиш
интайин яқти.

1. Меңрибан һөптиниң қайси күни һайванатлар бегига
барди? Немишкә?
2. Һайванатлар беги адәмләр үчүн керәкмү? Қандак
ойлайсиләр?
3. Һайванатлар бегидики һайванлар билән явайи тө-
биәттә яшаватқан һайванларниң пәрқи барму? Бар болса,
немидә?
4. Силәр һайванатлар бегида болғанму? Биrinчи қе-
тим барғанда өзәңларни қандак һис қилдиңлар? Немиләр
ядиңларда қалди?
5. Қайси һайванларни учраттиңлар? Дәптириңларға
йезивелиңлар.
6. Шеирни ниссиятлиқ оқуңлар.

Һайванатлар беги

Девуллам Юнусов

Сәйярәмни дадиси	Мөшүк, тұлқә, жүжиләр
Башлап кирди дуканға.	Хойма инақ туриду.
Вай-вуй, миғ-миғ екөнғу	Йолvas, ейик, ташпақа
Һайванатлар дуканда:	Киривалту катөккә.
Әйнә қоза, бөриләр	Сөрөвалту таш қочақ
Бир тәкчидә туриду.	Жипни бағлап өдәккә.

97

ЦИРКҚА СӘЯНӘТ

– Дилбәр, сизни ахшам циркқа барди дәп аңлидим. Тәсиратлириңиз билән бөлүшмәмсиз?

– Тиңшисаңлар, ейтай.

Цирк

Тұнұғұн мән момам билән циркта болдум. Маңа қоюлум интайин яқти. Бириңчи иштлар оюн көрсөтти. Улар сөкриді, уссул ойниди, һәтта нахшиму ейтти. Улар тазим қылди, биз, көрөрмәнләр, қаттық чавак чалдуқ вә артистлар кирип көтти. Мән һайванларни үгәткүчиләрни көрдүм. Улар шир вә йолvasлар билән оюн көрсөтти.

Кейин гимнастлар, худди асманда пәрваз қиливатқан қүшлардәк, егизликтә учуп жүрди. Қизиқчи клоунларниң чиқиши биләнла, адәмләр күлүшкә башлиди. Сехирчи һәрхил мәжүзиләрни көрсөтти. Онлиған чинә-тәхсиләр билән оюн көрсөткөн башқыму әпчил, чаққан артистларму тамашибинларниң қызғын алқишлириға сазавәр болди.

Мениң йәнә циркта болғум бар.

1. Цирк артистлири немиләрни қылди?
2. Бир-бириңлар билән сөһбәтлишиңлар.
3. Циркқа барған адәмләрни ким күлдүриду?

98

МОГУНИҢ СӘЯНІТИ

1. Мәтінни раван оқуңлар.

Могуний сәяниtı

Динара Сланбетова

Қатнашқучилар: Елип баргучи, Чұмцлә, Кепинәк, Қышқаң, Тошқан, Тұлқә, Пақа.

Елип баргучи:

– Көкләм кәлди,
Йәр көкәрди,
Тәбиәт гөзәл түскә кирди!
Дала гүлгә бөләнди.
Көләңгүсигә әнди
Чұмұлә кәлди.

Чұмцлә:

– Салқинга бир ятайчу,
Раһәткә бир патайчу.
Қиши бойи тоңлап чиқтим,
Әтиязни мән сегиндим.
Булутлар бери меңипту,
Ямғур бирдәм төкәрму.
Мону могу пана болуп,
Бизгө ярдими тегәрму.

Кепинәк:

– Құчум кетип, һалсирап,
Қанитим су боп чаплишип,
Учалмидим, Чекәткә,
Алгин мени қешиңға,
Пана бәргин бешимға.

Чүмцлә:

– Кәл, кәл.
Сөн кичиккинигу
Иккимиз патимиз.

Кепинәк:

– Рәхмәт саңа, Чүмүлә!

Күшқач:

– Қандақ күчлүк еди ямғур,
Учалмидим, қара мән!
Аран йетип кәлдим мән,
Йениңлардин орун бәр.

Чүмцлә билән Кепинәк:

– Кәл, кәл.

Күшқач:

– Рәхмәт силәргө!

Тошқан:

– Тұлқә қоғлап, қорқутувәтти,
Садиғаң кетәй, наиванлар!
Маңа пана болуңлар,
Йошуруңлар, қоғданлар.

Үчи қошуулуп:

– Турғин, қошуулғин,
Йошуrimиз мошу йәрдә.

Тұлқә:

– Тошқанни көрдүңларму?

Нәммиси:

- Яқ, яқ, көрмидук.

Түлкә:

- Техи қолға чүшәрсән.

Елип баргучи:

- Мана, ямғурму бесилди,
Асман көп-көк ечилди.
Найванатлар могудин чиқти,
Бир-биригә қариди,
Нәйран қелип үн қатти.

Чыңғлә:

- Мән ялғуз өзәм патқан могу сеҳирликмұ?

Кепинәк:

- Биз һәммимиз шунчә көпмизғу.

Қүшқаң:

- Көңүл кәң болса, һәммиси патиду.

Тошқан:

- Икки адәм патса,
Бир кишигә орун тепилар.
(Шу ғарада Пақа корулдиidi.)

Пақа:

- Нәй, могу өсүп кәтти,
Шуниму билмидинларму?

Нәммиси:

- Достларни биз қоллаймиз,
Қийин ғарада қоғдаймиз.

2. Рольларға бөлүнүп, сәһниләштүрүңлар.

ЧАШҚАН БАЛИСИНИҢ СӘЯНІТИ

1. Чөчекни раван оқуцлар.

Чашқан балисиниң сәяһити

(Индиан хәлиқ чөчиги)

Бар екен, йоқ екен, өткөн заманда бир Чашқан балиси болған екен. Күнлөрниң биридә у сәяһеткө атлиниду. Момиси униңға нан-тоғач пиширип берип, инидин чиққичө узитип қойиду.

Чашқан балиси таң сәһердә йолға чиқип, көч киргөндө қайтип келиду.

– Вай, мома! – вақирап кирип келиду у. – Мән тундрадики әң күчлүк, әң чаққан, әң жасур чашқан екәнмәнғу. Үндақ екәнлигимни мошу кәмгичө билмәй жүрүптимән.

– Буни қандақ билдиң? – сорапту момиси.

– Мана мундақ, – дәп һекайә қилишқа башлату Чашқан балиси.

– Инимиздин чиққандын кейин, меңип-меңип йоғандын-йоған деңизниң йениға келип қалдым. Деңиз һәрдайым долқунлинип туридекән. Бирақ мән қорқмидим, суға өзәмни ташлап, деңиздин үзүп өттүм. Шунчилик яхши үзидиганлиғимға һәтта өзәмму һәйран қалдым.

- Қәйәрдә у деңизиң? – дәп сорапту момиси.
- Инимизниң шәриқ тәрипиңдә, – дәп жарап берипту Чашқан балиси.
- У деңизни билимән. Йеқинда у йәрдин буға өткән еди. Айиги билән йәрни тәпкәндә, түйиги петип, шунинда су тохтап қалған.
- Үндақ болса андин кейин немә болғанлигини тиңша, – дәпту Чашқан балиси. – Құнгә қахлинип, бираз қурунғандын кейин, йәнә маңдим. Қарисам, алдымға егиздин-егиз тағ учрашти. Үниң чоққисидики дәрәқләр булутларға тегип туруупту. Тағни айлинип өтүп жүримәнму, дәп ойлидим. Жирақтын жүгрәп келип сәкридимдә, униңдин алқип өтүп кәттим. Шунчилік егизликкә сәкрәй-диганлигимға һәтта өзәмму һәйран қалдим.
- Тегиңниму билимән, – дәпту момиси. – Нелиқи су тохтап қалған кодаңниң кәйнидә ки-чиккинә бир дөң бар, униң үстидә кокатлар өсүп туриду.
- Чашқан балиси «уh» тартип, һекайисини давамлаштурупту.
- Кетип барсам, икки ейиқ урушуветипту. Уларниң бири ақ, бири қоңур екән. Улар вақиришип, бир-бириниң һәтта сүйәклирини сундуруветипту. Бирақ мән қорқмидим. Арисиға кирип, уларни һәр янға ташлавәттим. Икки ейиқтин қорқмиғанлигимға һәтта өзәмму һәйран қалдим.
- Момиси бираз ойлинип, мундақ дәпту:
- Сениң икки ейиқ дегиңиңниң бири – күйә, бири – чивин.

Чашқан балиси аччиқ һәсрәттә жиглаветипту.

– Демәк, мән әң күчлүк, әң чаққан, әң жасур чашқан әмәс екәнмәндө. Туяқ изидин үзүп өтүптимән, кичик дөңдин сәкрәптимән, күйә билән чивинни һәр янға ташлаптимән.

Момиси күлүп, мундақ дәпту:

– Саңа охшаш ахмаққинә, кичиккинә чашқан үчүн туяқ изи – деңиз, кичик дөң – тағ, күйә билән чивин – ейик болидудә. Әгәр сән мошуларниң һәммисидин қорқыған болсаң, демәк, сән, һәқиқәтәнму, тундрадики әң күчлүк, әң чаққан, әң жасур чашқансән.

Шөһрәт Мәсімов тәржимиси.

2. Чөчәкниң мәзмунини сөzlәп беріндер.

3. Чашқан балиси немишкә жиглаветипту?

Жасур – батур, қорқумсиз.

Алқип өтүш – сәкрәп өтүш.

100

МАХТАНЧАҚ ПАҚА

1. Шеирни ниссиятлиқ оқуылар.

Махтанчақ Пақа

Күз пәслидә бир топ ғаз
Учуп көпту көл яққа.
Сәпәр қылған ғазлардин,
Гәп соралту бир пақа:

– Аппақ, аппақ ғазчақлар,
Сәпириңлар қаяққа?
Ғазлар жавап берипту:
– Иссик яққа, жәнупқа.

Ялвурупту Пақиҗан:
– Мени алғач кетиңлар.
Қиши кеп қалди, күнүм тәс,
Кийимлирим ялаңла.

Ичи ағрип ғазларниң,
Беши бәкму қетипту.
Ойлап-ойлап ахири
Мундақ амал тепипту:

Бир қомучни икки ғаз
Икки чәттин чишлипту.
Оттурисидин Пақиму
Раса мәккәм чишлипту.

Шуниң билән Пақиҗан
Биллә учуп меңипту.

Пәрваз қилип асманда,
Бир мәлигә келипту.

Мәлидики балилар
Індей болуп қарапту.
Чуқиришип ғазлардин
Шундақ соал сорапту:

– Хәйир хош, ақ ғазчақлар,
Иссик яққа қайтицлар.
Мундақ яхши амални
Ойлап тапқан қайсицлар?

Пақа аңлат бу сөзни,
Махтинай дәп ойлапту.
Сөзлимәймән десиму,
Адити йол қоймапту.

– Мән, – дегенчө Пақиниң
Ағзи ажрап қомучтун.

Моллақ етип чұшұпла,
Өлүп қапту номустин.

2. Көл яқисига учуп көлгөн ғазлардин Пақа немә сорапту?
3. Ғазлар Пақини иссик яққа елип кетиш үчүн қандақ амал ойлап тепипту?
4. Бир мөлигө көлгөндә қандақ вақиә йүз берипту?
5. Пақиниң өлүмігө ким әйиплик? Униңдин қандақ хуласә чиқиришқа болиду?
6. Дәптириңдарға пақыға хас хисләтлөрни йезиңдер.

Сиз аңлиғанму?

Әң соң пақиниң салмиғи 3 килограммға йетидиган голиафтүр.

Пақиларниң чишлири пәкәт жуқури тәрәптө болиду. Голиафниң кәйни путлири наһайити күчлүк. У үч метр йәргиче сәкрөләйду.

Дуниядикі әң кичик пақилар Қубида ма-канлашқан. Соң пақиниң узунлуги 1 сантиметрдин ашмайду.

Пақилар бир мәзгилдә алдида, жуқурида вә икки тәрипидә немә болуватқанлигини көрөләйдү. Соғ чұшұши билән, пақилар ериқ, өстәңләрниң йенидикі лайға көмүлүп ятиду.

Көл пақилири нашарәтләрнила өмәс, белиқларниң құмчақлириниму йәйдү.

ХУЛАСӘ ДӘРИС. 101 БИЗ НЕМИНИ ҮГӘНДҮК?

1. Оқуған бөлөккә қандақ нам бәргән болаттиңлар? Немишкә? Бу бөлөккә киргөн мәтингелерни бағлаштуруватқан немә?

2. Рәсимләргә қарап, мәтинг түзүңлар.

3. Өзәңларниң Вәтиниңлар тоғрилиқ немә ейтқан болаттиңлар? Өзәңлар яшаватқан жутуңларни тәсвирләңлар.

4. Мәтинглөрни ичинىларда оқушни башлаңлар. Бир минуттин кейин қәйәргичә оқудуңлар, аддий қериндаш билән бәлгүләңлар. Санаңлар, нәччә сез оқудиңлар?

Оқуғучи

Балилар синипта олтирип, муәллимини күтүвататти.

– Бизниң муәллимимиз кечикиватидигу? – деди оқуғучиларниң бири. – Бирәр келишмәслик болуп қалмиғанду?

Мана муәллиммүү синипқа кирди. Балилар орунлиридин турушти.

– Саламәтмусиләр, балилар? – деди у. – Олтириңлар. Һазир бизниң дәрисимизгә Аюпов Вайит Садироғлы келиду. У – һәрбий адәм. Он жил бурун мениң шагиртим болған. Бұғын өзиниң устазлирини көрүш үчүн, мәктәпкә көптү. У бизниң дәристә олтирип, силәрниң бәргән жаваплириңларни тиңшайду.

Бираздин кейин һәрбий кийим кийгән бир адәм синипимизға кирип көлди. Бу Вайит Садироғлы еди. У бизгә өзиниң наят йоли тогрилиқ сөзләп бәрди. Яхши кәсип егиси болуш үчүн, мәктәптә яхши оқуш көрәклигини ейтти. Бизму муәллимниң соаллириға толук жавап бердүк. Учишиш тәсирлик өтти.

5. Оқуғучилар ким билән учрашти? Бу кишиниң кәспи немә екән?

6. У балиларға қандақ мәслинәт берди?

Язлиқ тәтилдә – сәрада

Оқуш жилиму аяқлашти. Ахирқи қонғурақ. Алдинқи сөптики оқуучиларниң һәммисиниң қоллирида дәстә-дәстә гүлләр. Мәрасимға кәлгән оқуучиларниң һәм ата-аниларниң һәммисиниң чирайлиридин тәбәссүм йеғип туриду. Шәһрәт билән Һәрмәт 2-синипни әла тамамлиди. Пәхрий грамотилирини қоллирида тутуп турған ата-аниларниң хошаллиғи чәксиз. Мәрасимниң ахири оқуучиларниң концерти билән давамлашти. Миллий кийимләрдә сәһнигә чиққан Шәһрәт билән Һәрмәтниң шох уссулини оқуучилар билән ата-анилар гүлдүрлигән чаваклар билән алқишлиди.

Мәктәптин янган оқуучиларниң кәйпияти үстүн, чүнки улар язлиқ тәтилгә чиқти. Өз ара қызық парандға чүшүп кәткән балилар бир-биридин: «Сән язлиқ тәтилдә қәйәргә берип дәм алисән?» – дәп сорашмақта. Бәзилири: «лагерьға баримән» десә, бәзилири «ата-анам билән чәт әлгә берип дәм алимән», бәзилири «сәрадики туққанлиримизниң өйигә берип дәм алимиз», – дәп ағзи бесилмай келивататти.

7. Шәһрәт билән Һәрмәт иккинчи синипни қандақ баһаларға тамамлиди?

8. Силәр язлиқ тәтилни қәйәрдә вә қандақ өткүзисиләр?

102

БИЗ НЕМИНИ ҮГӘНДҮК?

Чөчәкләр

Турмуш
тоғрилиқ

Сехирлик

Һайванатлар
хөкүмәт

Турмуш тоғрилиқ чөчәкләрдә адәттики
адәмләрниң қизиқ, өҗайип вәзийәтләргә дуч
болғанлиги тоғрилиқ ейтилиду.

Сехирлик чөчәкләрдә немиләр
йүз бериши мүмкін?

Һайванатлар тоғрилиқ чөчәкләрниң
қәһриманлири кимләр (немиләр?)

1. Силәргә оқуған чөчәкләрниң қайсиси яқти? Немишкә?
2. Йәнә қандақ чөчәкләрни билисиләр? Сөйүмлүк чөчиғицлар немә һәккәндә? Сөзләп берицлар.
3. Достуңларға қайси чөчәк яқидиганлиғини сорап көрүңлар.
4. Дәптирицларға ишт яки мәшүк тоғрилик чөчәк йезип көрүңлар.
5. Мәтинни раван оқуңлар.

Ахирқи дәрис

Оқуш жилиму аяқлашти. Ахирқи дәрискә қоңғурақ челинди. Синипқа муәллим құлұмсиригән налда кирип көлди. Оқуңчилар орунлиридин туруп, устазини иллик қарши алди.

— Мана, балилар, оқуш жилиму аяқлашти. Бұғын ахирқи дәристә олтиратимиз. Әнди биз бираз вақит бир-биrimiz билән көрүшмәймиз. Силәр язлиқ тәтилгә атлинисиләр. Йеци күч жиғип, көп нәрсиләрни үгинип, З-синипқа келисиләр. Һәммиңлар яхши дәм елиңлар, — деди муәллим.

— Сизма яхши дәм елиң. Көрүшкічә аман болайли, — деди Қәйсәр.

— Рәхмәт, балилар. Сақ-саламәт болуңлар. Йолдин өтүш, суда чөмүлүш қаидилирини дайим өстә сақлаңлар.

6. Муәллим оқуңчиларға немә деди? Йолдин өтүш, суда чөмүлүш қаидилири ядиңлардиму?

Мундәрижә

ТЕНИ САҚНИЦ – ЖЕНИ САҚ	3
Алийәмниң чүши	4
Тазилиқ васитилири	6
Өң өңдөң байлиқ	7
Әйнәк алдида	9
Қандақ жуюнуш көрөк?	10
Икки қолниң достлуги	11
Бизниң Пәрхат	12
Ата вәсийити	13
Алтун белиқ	15
Хуласә дәрис. Биз немини үгендүк?	20
УРП-АДӘТ ВӘ ЕФИЗ ӘДӘБИЯТИ	21
Урп-адәтләр	23
Еғиз әдәбияти деген немә?	24
Балилар фольклори	26
Бөшүк нахиси	27
Исим қоюш мәрасими	28
Ләтипләр	29
Тепишмақлар	32
Мақаллар	34
Чөчәкләр	35
Түлкә билән Қақира	36
Түлкә билән Фаз	38
Сөвәп қылсаң, севәттә су тохтайду	39
Падичи бала	41
Ахмақ падиша	43
Балилар оюнлири	45
Балилар оюнлири	47
Меһман кәлсә – ашқа	48
Үйғур хәлқиниң дурданиси	49
Чевәр қоллар	51

Норуз мәйрими	52
Хуласә дәрис. Биз немини үгәндуқ?	53
ҚОРШИҒАН ӘТРАП	55
Тәбиәтниң сири көп	56
Орман санитарлири.....	58
Қызық-қызық дәрәқләр.....	60
Татлиқ вә аччиқ	62
Әқил қәйәрдә болиду?	64
Дост болайли	66
Фаз, һұнириң аз.....	68
Көрәң тоху.....	71
Қарғуяпилақниң пайдиси	74
Һава райини молжалаш	75
Кирпә билән Борсуқ.....	77
Йәттә өлчәп, бир кәс	79
Бағ вә үзүм егилиги	80
Дәрәқләр ухламду?	81
Тарзан	84
Тақәтлик бол.....	87
Хуласә дәрис. Биз немини үгәндуқ?	89
СӘЯНӘТ	91
Йәкшәнбә күни	92
Циркқа сәяһәт.....	94
Могуниң сәяһити.....	95
Чашқан балисинин сәяһити	98
Махтанчақ Пақа.....	101
Хуласә дәрис. Биз немини үгәндуқ?	105
Биз немини үгәндуқ? Чөчәкләр	107

Оқуш нәшри

**Мәһәмдинов Малик Әкмәлөгли
Садирова Гүлинур Тохтасунқизи
Қутәмова Саинур Әршидинқизи**

ӘДӘБИЙ ОҚУШ

2-ҚИСИМ

Үмумий билим беридиган мектепниң 2-синипи үчүн дәрислик

Тәһрират башлиғи *M. Мәһәмдинов*
Мүхәррири Р. Мичитова
Бәдиий мұхәррири *A. Лукманов*
Техникилық мұхәррири *O. Рысалиеева*
Компьютерда сәһипилигөн *C. Тулегенова*

ИБ № 133

Теришкә 27.04.2021 берилди. Нәширгө 01.08.2022 қол қюлди. Формати 70x100 $\frac{1}{16}$.
Офсетлик, қәрәз. Офсетлик нәшир. Мәктәплик нәрип. Шәртлик басма тавиги 9,1.

Несапқа елинған басма тавиги 5,39. Тиражи 2000 нұсха. Бүйрутма №7003.

«Атамұра» корпорацияси» ЖЧШ, 050000, Алмута шәһири, Абылай хан проспекти, 75.

Қазақстан Жұмғарийити «Атамұра» корпорацияси» ЖЧШниң Полиграфкомбинати.
050002, Алмута шәһири, М. Мақатаев кочиси, 41.

